

YATED NE'EMAN OG ISRAELSK POLITIK

Peter S. Paludan

Aarhus

1. Yated Ne'eman: Tilblivelse og form

Den »ultra-orthodokse«¹ avis Yated Ne'eman (»Den trofaste pegepind«)² udkom med sit første nummer 12/7 1985. Den er talerør for R. Eliezer Menahem Man Shakh, leder af det »litauiske« haredi-samfund, efterkommere af mitnaggedim, der samles omkring de i Israel genetablerede litauiske og polske yeshivah'er med Ponevez yeshivah'en i Bene Berak, hvis leder R. Shakh er, som højborg. Baggrunden for dens opståen var de gennem 80-erne stadigt stigende spændinger, hidrørende fra menings- og interesseforskelle, mellem litauerne og diverse hasidiske grupper, først og fremmest Gur, der havde (og har) en dominerende rolle i Agudat Israel og den største indflydelse i dette partis dagblad, Ha-Modia'. Litauerne følte, at deres synspunkter ikke kom tilstrækkeligt til udtryk, og at bladets dækning af begivenheder i den litauiske verden var alt for sparsom. En særlig torn i øjet på R. Shakh var dækningen af Habad/Lubavits. Habad havde, når alt kommer til alt, oprindeligt været imod Agudat Israels oprettelse, og senere havde det ikke deltaget i partiets aktiviteter. R. Shakh bekæmpede energisk messianismen hos »sekten« (הזכת), som han og Yated kalder Habad.

Yated Ne'eman³ overtog meget af sit præg fra Ha-Modia'.⁴ Bortset fra at avisen fik en anden ideologi, gav man den også et andet format, et andet lay-out, og en væsentligt mere aggressiv stil over for det sækulære samfund og andre modstandere (såsom Habad). Men arven fra Ha-Modia' er ikke desto mindre stor. Begge aviser bringer billeder - men aldrig af kvinder. De undgår også omtale af kvinder i offentlige erhverv, så vidt det er muligt: Tyrkiets ministerpræsident Tantu Ciller på besøg i Israel kan ikke undgås, og Shulamit Aloni må omtales for at kunne blive kritiseret. Men naturligvis omtales kvinder i deres rette roller i avisens opbyggelige tillæg for kvinder og børn. Også andre temaer undgås. Kriminalitet dækkes næsten ikke, med mindre der er tale om særligt iøjnefaldende begivenheder, der kan være udgangspunkt for en generel kommentar til kriminalitet i det israelske samfund, idet det påpeges, at den moderne, sækulære kultur kommer til kort, fordi det ikke er i besiddelse af normer, der er

¹ I stedet for termen »ultra-orthodoks« med de uheldige dogmatiske associationer, den giver, bruges i det følgende det hebraiske ord *haredi* (pluralis *haredim*), en, som frygter eller skælver (sc. for Gud). Brugen af det som alternativ betegnelse for »ultra-orthodokse« har sin rod i Jes.66,5: »Hør Herrens ord, I, der skælver for hans ord (החרדים אל־דברו).« I løbet af de seneste 50 år er det blevet en udbredt betegnelse for jøder, der både i verdensanskuelse og livsmønster er mere traditionelle end flertallet af »orthodokse«.

² Ordet Yated (יָתֵד) er egl. en forkortelse af דעת תורה (»Dagblad, baseret på da'at Torah«, dvs. på Torah indsigt). For at navnet Yated ikke skulle virke for »moderne« tilføjedes ne'eman, trofast, sc. mod traditionen, se Horovits, s. 87. De begivenheder, der førte til oprettelsen af avisen, skildres smst. s. 85-89.

³ Herefter forkortet Y.N. Den engelsksprogede diasporaudgave forkortes Y.N.Eng. Hvor intet årstal anføres, drejer det sig om artikler fra 1994.

⁴ Haredi pressens karakter beskrives af Michalson, Levi 1992 og 1989, s. 240-55, og Horovits, s. 85-89. Sml. også R. Shakh's støtteskrivelse for Y.N. i Mikhtavim III, s. 97.

forankret i en transcendent instans: »Der er ingen gudsfrygt på dette sted, så de vil dræbe mig...« (1.Mos.20,17), erindrer man om (Y.N. 26/4) i anledning af en gruppe unges tilsyneladende umotiverede mord på en taxachauffør i Gush Dan. Sex er naturligvis tabu, hvilket også betyder, at AIDS ikke berøres. Underholdning og sport dækkes heller ikke - dog atter således, at en særlig begivenhed kan tages op, ikke i reportagen (på avisens første sider), men på kommentarsiderne, så deres problematiske karakter kan påvises. Behovet for underholdning og sport udspringer af den moderne kulturs tomhed, leder til brud på Sabbaten osv. Moderne sport omtales ofte som »græsk nedgangskultur« (תרבות יוון מתדרדרת). Overhovedet er det karakteristisk, at disse aviser ikke hylder princippet om »offentlighedens ret til at vide«; tværtimod sættes dette princip under skarp kritik. Det har skadelige virkninger. Medierne giver, hævdes det, en massiv uddannelse til vold, men i ytringsfrihedens og demokratiets navn kan det ikke bremses. Mennesker dræbes på ytringsfrihedens alter (Y.N. 15/8). I et andet tilfælde påstås det, at etioperne i Israel stigmatiseres generelt, fordi der er påvist »smitte sygdom« blandt dem. Men offentliggørelsen af det kunne ikke hindres, fordi pressen, vel at mærke den sekulære, hårdnakket fastholdt »offentlighedens ret til at vide« og har fået højesterets støtte heri (også Y.N. 15/8).⁵

Yated har ligesom Ha-Modia' en organiseret moralsk censur. Man har et »åndeligt råd« (וועד רוחני), bestående af trofaste 'avrekhim og talmidey hakhamim fra litauerne egen kreds. Rådet sender dagligt sine repræsentanter for at undersøge det materiale, redaktionen har påtænkt at offentliggøre den følgende dag. Nyhederne tages primært fra nyhedsbureauernes telegrammer, spec. Itim, sorteres efter de omtalte principper, og sproget »renses« for slang og udtryk, der skønnes at være for moderne.

Avisen udkommer på alle hverdage og har på fredage et omfattende tillæg (»Yated Ha-Shavua'«) med mange kommenterende rubrikker. Oplaget var if. Michelson i 1990 på ca. 10.000, på fredage dog ca. det dobbelte. Levi skønner, at hvert eksemplar læses af mindst 5 voksne personer.⁶ Læserne lytter til radio, om end ikke i noget større omfang, men særdeles få ser TV; de abonnerer heller ikke på sekulære aviser, med mindre de er nødt til det, fordi de har et politisk hverv. R. Shakh har forbudt læsningen af sekulære aviser⁷. Men interessen hos mange hæderim for at orientere sig en smule i dem kan studeres ved enhver kiosk tæt på et hæredi kvarter.

Der udkommer også en engelsksproget Yated Ne'eman (én gang ugentligt), bestemt for litauere i diasporaen, særligt USA. Stoffet om Israel er her mindre. Til gengæld er der mere om diasporaforhold. Nogle af lederne i den hebraisk Y.N. genbruges, og de kommenterende midtersider fra Yated Ha-Shavua' ugen før er her genoptrykt på hebraisk.

⁵ I et interview med Amnon Levi udtalte en redaktør fra Ha-Modia': »Vi giver kun information indtil den grænse, hvor det kan skade vore principper. Hele denne sag om offentlighedens ret til at vide er tåbelighed. Offentligheden kan under ingen omstændigheder dømme sager på grundlag af den information, de har i hænderne« (Levi 1989, s. 247).

⁶ Levi, 1989, s. 242.

⁷ Mikhtavim I-II, s. 169. R. Shakh forbyder også besiddelse af fjernsyn p.g.a. den skadelige indflydelse på sjælen, den vold (kriminalitet), der vises, har, og fordi det er fuldt af heresi og utugt, og forstyrrer børnenes indlæring af Torah (Mikhtavim III, s. 36). I Mikhtavim III, s. 130f fremfører han stort set de samme indvendinger mod radio. Dette brev har imidlertid kun karakter af en advarsel mod at besidde radio; dog er det en moders pligt at sørge for, at hendes børn ikke hører radio. - Om de faktiske forhold i Me'ah She'arim, se R. James Simon, s. 134 og 144.

2. Haredi pressens karakter og ideologiske grundlag

I 1994 var Ha-Mahaneh ha-Haredi⁸, Belz-hasid'ernes ugeavis, nu i sit 15. år, løbet ind i økonomiske vanskeligheder. Ganske vist balancerede indtægter og udgifter, men renter på gammel gæld hobede sig op. Admoren, Issaskar Dov Rokeah, udsendte en appel til sine hasidim og deres sympatisører om at bidrage til en støttefond for avisen. Han indledte appellen, der blev trykt på avisens forside 11/8 1994, med følgende ord til karakteristik af avisens funktion. I princippet kunne den have været anvendt af Ha-Modia' eller - bortset fra omtalen af 'hasidismens ånd' - af Yated Ne'eman:

»Den store nytte og den påtrængende nødvendighed af et haredi talerør er kendt og velkendt, et talerør, hvis formål det er at indprente en ren opfattelse og et klart syn på alle aktuelle sager og på tidens begivenheder i Torah'ens og hasidismens ånd, pur og rensat for meningene hos husherrer⁹ og folkemængden på gaden, og at slå angrebet tilbage i porten¹⁰ ved at kæmpe imod rævene, der volder ødelæggelse¹¹ i Hærskarers Herres vingård. Således tilkendegav de hellige, Israels store, måtte deres fortjenester stå os og hele Israel bi, det allerede som deres mening i de forgangne generationer. Og det er så meget mere påtrængende i vor generation, hvor der er en overflod af tidsskrifter, hvori det ikke er de vises ånd, der belærer, men som til vor sorg alligevel har slået rod blandt mange af vore brødre, Israels Hus (og dette være sagt uden overhovedet at omtale de tidsskrifter, der er fulde af fornægtelse og smuds, der ødelægger sjælen og kroppen).«

Under overskriften »Om en haredi-avis' opgave i vor generation« uddyber redaktør Israel Eichler senere i samme nummer disse synspunkter. En avis er et uddannelsesmiddel af første rang. Dens betydning giver sig af, at der ikke findes noget kommunikationsmæssigt tomrum. Mennesket modtager 'informationer' og forholder sig gennem dem til begivenhederne. Får han dem ikke fra en kosher kilde, får han dem fra en fjendtlig. Nogen tror måske, at de ikke selv har brug for avisen - men familien her: »Gå og se, hvad sønnen gør, hvis der ikke er en haredi avis i hjemmet.«

En haredi avis er, med hans formulering »et stopfyldt forråd af Torah- og hasidut-emner«. Den indeholder beretninger om tidligere generationers store, men særligt fremhæves »...artikler, der bringer den rene opfattelse, som udgør basis for en stærk tro, der forlener læseren med en værdimæssig stabilitet og en stolt jødisk standhaftighed i alle livets prøvelser.« Herunder er den ideologiske polemik en hjørnesten. Det var ved deres evner til polemik og ved forhånelse af dem, der holder Torah'en, at maskilim og deres efterfølgere var i stand til at »nedrive Israels hus' vingård«, og der er ikke andet at gøre end at gå til modangreb. Selv om ingen eller kun få af modstanderne læser haredi-pressen, er dette ikke desto mindre af central betydning, nemlig

⁸ המחנה החרדי, »Haredi Lejren«. - Belz er en hasidisk gruppering med galisisk oprindelse og den hasidiske 'Hof', der i de sidste årtier har haft stærkest fremgang. Under den nuværende admor har det skiftet linie fra at være del af det yderligtgående og anti-zionistiske 'Edah Haredit' til at støtte Agudat Israel. På grund af utilfredshed med Gur-rebbens dominans inden for Agudat Israel allierede Belz imidlertid med Rabbi Shakh og har støttet hans i 1988 oprettede parti *Degel Ha-Torah*, jf. nedenfor.

⁹ בעלי בית, ordret husejere, bruges om haredim, der ikke har et religiøst job eller heltids studerer i yeshivah eller kollel, men har et almindeligt erhverv. I den i det følgende omtalte artikel af Israel Eichler tages samme problem op og forklares på den måde, at deres meninger er påvirket af diverse interesser, der hidrører fra deres forskellige offentlige jobs.

¹⁰ Jf. Jes.28,6.

¹¹ Jf. Højs.2,15.

indadtil i hareidi lejren. 'HAZAL' har sagt: »Du skal vide, hvad du skal svare en apikoros¹²« - ikke nødvendigvis for at enhver skal gå ud og svare apikoros'erne, men man skal selv kende svarene, for »netop det, at (du ved at) alle apikoros'ernes påstande er tomme og værdiløse, styrker din opfattelse og din egen bevidsthed.« Når ungdommen i dag ikke mere har tidligere tiders unges følelse af at være inferiøre i forhold til de sækulære, skyldes det den opfattelsesmæssige skoling i yeshivah'erne - og hareidi pressen.

Det er imidlertid ikke nok abstrakt at indprente de rette opfattelser; man må også konkret give læserne - med admorsens ord - »et klart syn på alle aktuelle sager og på tidens begivenheder«. Det kan avisen kun gøre ved - med Eichlers ord - at være »et talerør, der udtrykker Israels stores, shlita¹³, da'at Torah ('Torah indsigt')«.

Med udtrykkene »Israels store« og »da'at Torah« står vi ved to nøglebegreber til forståelse af hareidi-religiøsitet i dag. Det har været karakteristisk for traditionel jødedom gennem århundrederne, at religiøs lærdom fremfor andet gav prestige og autoritet, men dette forhold er blevet potenseret gennem de sidste hundrede år. »Tro på de vise« (אמונת חכמים) eller på de »store« (גדולים), dvs de, der er anerkendte som personer, der er i besiddelse af eminent lærdom i den traditionelle, religiøse litteratur, særligt den halakhiske, er blevet et centralt princip. »Store« er først og fremmest lederne af de vigtigste yeshivah'er¹⁴, såsom R. Shkhs Ponevez yeshivah i Bene Berak. Muligvis har den hasidiske admors eller rebbes position blandt sine tilhængere haft indflydelse på den prestige og autoritet, disse yeshivah ledere, der var mitnagedim, fik. Vigtigere synes imidlertid yeshivah'ens udvikling og dens position i bestemte kredse i det litauiske område og senere i Israel at have været. Pionæren var *Volozin* yeshivah'en, der blev oprettet i begyndelsen af forrige århundrede, og som blev forbillede for en lang række andre. Et af denne yeshivah's karakteristika var, at den ikke som den traditionelle yeshivah tilhørte det jødiske lokalsamfund og lededes af dets rabbiner, men at den finansieres ved bidrag fra donorer, der ofte levede langt borte. Den var endvidere en kostskole, hvis studerende i højere grad end tidligere ikke kom fra lokalsamfundet, men levede på eller ved yeshivah'en, distanceret fra deres familier og oprindelsessamfund, og studerede under en lærer, der var fuldtidsansat til selv at studere og til at undervise. Det medførte en særlig tilknytning til og beundring for yeshivah lederne, og den prestige- og autoritetsforøgelse, dette gav anledning til, forstærkedes atter efter Holocaust, da der var et markant behov for autoritative svar på de problemer, som Holocaust og oprettelsen af staten Israel stillede, eller som udsprang af tvivl og forvirring med hensyn til, hvordan man skulle forholde sig på en række punkter, nu da man var blevet borttrykket fra de traditionelle jødiske samfund og konfronteret med nedgang i graden af praktisering af forskrifterne og udbredt frafald.¹⁵

¹² Avot 2,14. Ordet kommer af *Epikurus*, og blev udbredt talmudisk betegnelse for en skeptiker eller heretiker.

¹³ Forkortelse af שיחיו לימים טובים אמין: »måtte de leve til gode tider, amen«; forkortelsen bruges som hædersprædikat for de mest ansete religiøst kyndige.

¹⁴ Det er imidlertid ikke blot yeshivah ledere, der kan anses for »store«. Rabbi Avraham Yeshayah Karelitz (1878-1953), bedre kendt under navnet Hazon Ish, navnet på hans værk (»Avraham Yeshayah's syn«) grundlagde en kolel, men var ikke yeshivah leder, og havde i øvrigt ingen officiel position overhovedet, men var ikke desto mindre en af de mest ansete »store«. Diverse hasidiske grupper anser deres admor for "stor", og refererer til hans synspunkter som da'at Torah (Torah-indsigt).

¹⁵ Til *Volozin* yeshivah'ens betydning og udviklingen af begreberne »tro på de vise« og »da'at Torah« se særligt M. Friedman, 1987, s. 238-50; samme, 1991, s. 11-12; 15; 29; 47-49; 71-72 og 104-14; og Sh. Heilman og M. Friedman, s. 206; 211-12; 232 og 242-43. Sml. Helmreich, s. 68-69.

Den vise eller store i Torah'en er i besiddelse af da'at Torah, »Torah indsigt« eller »Torah mening«, og kan fremsætte en (autoritativ) »Torah mening« om konkrete nutidige forhold. De er, sagt i korthed, i stand til at tænke Torah'ens tanker, også om forhold, der ikke er eksplicit omtalt i den, og til at se, hvad Torah'en aktuelt kræver. R. Shakh kan udtrykke det sådan:

»Den betingelse, der går forud for alt dette, er, at han kun opnår dette, ved at hans slid og anstrengelse udelukkende er i Torah'en, alt det, der er påkrævet, i den grad, som det (overhovedet) er muligt for hans forstand (שכל) at komme frem til, uden forhåndsinteresse eller tendens af nogen art. Da vil hans forstand være pletfri og ren og pur, da er hans forstand en afført forstand (לשכל מופשט)¹⁶. Det er det, man har kaldt 'aflæggelse af det materielle' (התפשטות הגשמיות). Og da er hans forstand virkelig Torah indsigt (דעת תורה), og det er det, kong Salomon, fred være med ham, talte om: »Hvis du leder efter den som efter sølv, og søger efter den som efter skatte« [Ordspr.2,4] - for det er målet for slidet og møjen i Torah'en, konstant og med energi uden ophør - da vil du forstå gudsfrygt, og du vil finde Guds indsigt.«¹⁷

Det betyder ikke blot, at de store med en autoritet, der ikke lader sig diskutere, kan præcisere, hvad Torah'en fordringer aktuelt går ud på; de er i stand til at tænke Torah'ens egne tanker om nutiden og f.eks. klart gennemskue nutidens forhold og udviklinger og konkludere, hvor det er nødvendigt at være på vagt, og hvilke muligheder, der gælder om at gribe. En anden af Ponevez' berømte lærere, Rabbi Eliahu Dessler, kunne formulere sig således:

»...the great Torah-giants of our times, who have made it their life-task to continue, as faithful disciples, the thought-patterns of our Sages, often achieve an amazing clear-sightedness. It often happens that their mere unsupported opinions - even on non-Torah matters - possess a clarity and truth that border on the miraculous, as indeed we have had good fortune to see in our own lifetime.«¹⁸

Dessler illustrerer dette ved at henvise til beretningen om Mordekhai i Esters bog. Ingen af os ville have set den uigennemskuelige sammenhæng mellem de begivenheder, der skete i Susa på hans tid, men Mordekhai gjorde (if. Midrash Megillat Ester til Est.1,5) og forbød deltagelse i Ahasverus gæstebud. Havde jøderne fulgt dette forbud, ville truslen mod deres eksistens ikke være opstået. De så ikke tingenes rette sammenhæng, mens Mordechai, »...with the benefit of the Holy Spirit at his level (for not all levels of the Holy Spirit are equal), was able to discern the unity underlying these events.« Da dette er et billede på den vise, der har da'at Torah, undrer det ikke, at Dessler fra sin deltagelse i møder, hvor de store behandlede alvorlige problemer, som Kelal Israel stod overfor, kan berette følgende: »Whoever had the merit to stand before them on such an occasion could have no doubt that he could see the Sheckina resting on the work of their hands and that the Holy Spirit was present in their assembly.«¹⁹

¹⁶ Ment er, at alle verdslige opfattelser og interesser er aflagt, så det alene er Torah'en og dens verden, der bestemmer den pågældendes indsigt og tænkning. Andre forfattere betoner, at dette »slid og møje« samtidig er kamp mod »den onde drift«; se Friedmann, 1991, s. 110.

¹⁷ 'Avi 'Ezri, indledningen til Seder Nezikin, Kinyan, Mishpatim, Shoftim. M. Friedman, 1991, s. 107-111 sammenholder det anførte udsagn af R. Shakh med andres præciseringer af begrebet.

¹⁸ De opnår dette »By absorbing Torah into their very being and by total attachment to it with all their strenght.« Dessler, s. 177.

¹⁹ Dessler, smst. s. 218 i »A letter on the subject of the faith in the Sages«, hvor også hans brug af Mordekhai historien findes.

I sin tale ved indledningshøjtideligheden til Yarhey Kallah i Ponevez i juli 1994 kritiserede R. Shakh partiet Shas for forhandle om en ny koalitionsaftale med regeringspartierne. Disse partiers sigte er for ham at se at bortkaste Israels tradition. De er, sagde han, i dag villige til at gøre indrømmelser, endog til at støtte en lov, der skal sikre, at religiøse interesser ikke antastes.²⁰ Men man kan if. R. Shakh ikke stole på dem; så snart de er stærke nok, vil de atter afskaffe loven og bekæmpe religionen. Den, der slutter sig sammen med sådanne, bør banlyses (Y.N. 25/7). Udtalelsen tages op i en leder dagen efter, og kommenteres under overskriften »De, der slutter sig sammen med de onde« således: »Disse skarpe og entydige ord kan lære os, i hvor høj grad *Israels store*, shlita, med deres krystaløjne ser den fare, den nuværende regering udgør, og den ødelæggelse, som den vil påføre Israels folk, og under alle omstændigheder, den, der slutter sig sammen med den og bistår til dens fremme og konsolidering, vil blive dømt ligesom den« (Y.N. 26/7; kursiveringen min). Og udtrykket »med deres krystaløjne« er ikke ment som en retorisk overdriivelse. Den 29/7 forklarer R. Nathan Zeev Grossmann på en af avisens kommentarsider, at de store ikke blot er i stand til at gennemskue de ondes hensigter, men også »til at se fremtidige udviklinger nu i et sanseligt syn og ikke som blot 'spekulation'.« Og en tilsvarende tankegang bringer Aron Leib Baron til udtryk i Y.N. 1/7: Den store, der har opnået 'Torah indsigt', har dermed vundet indsigt i kosmos. Derfor kan han med sikkerhed se, hvad der er skjult for andre; han kan se med visdom, og det er en form for profetisme, der er blevet ved med at eksistere, efter at det profetiske syn, de bibelske profeter havde, ophørte.

I det hele taget refererer avisen ofte til da'at Torah, de stores autoritet og nødvendigheden af at vise lydighed mod dem. Særligt hyppigt skete det i forbindelse med valgkampen forud for Histadrut-valget den 10. maj. Her stillede den tidligere sundhedsminister Hayyim Ramon op i spidsen for en liste, der udfordrede arbejderpartiets (og vandt), og i denne liste indgik både Merets og Shas. Yated rejste en kampagne mod Shas' deltagelse i dette. Det startede allerede, da listen blev offentliggjort den 19/4, og et af de første højdepunkter var en proklamation fra R. Shakh's hånd, trykt på forsiden af Yated den 22/4. Det er almindelig praksis, at R. Shakh gør dette, når der efter hans mening foreligger særligt alvorlige problemer. Her karakteriseres det som en frygtelig skandale, at nogle (sc. Shas) har sluttet sig sammen med »...disse gudløse, hos hvem al kraft og vilje er rettet mod at tilintetgøre religionen (עקירת הדת) og afskære Israels folk, Gud forbyde det, fra Herren og Hans Torah, og fra [RAMBAM's] 13 trossætninger...« Det betyder nemlig »nedbrydelse af troens mure«, hvilket RAMBAM utvetydigt har forbudt. »Og hver den, der reciterer 'Hør Israel, Herren vor Gud, Herren er én' og [samtidig] lægger hånd til denne liste, han aflægger løgnagtigt vidnesbyrd om sig selv.« Disse mennesker, der aldrig har lært 'Torah indsigt', kommer nu og vil tilintetgøre en 'Torah indsigt', der er givet med Torah'en og fastholdt af profeterne, tannaim og de store rishonim, blandt dem RAMBAM, og alle de hundreder af store, der har fastholdt denne tradition. »Og jeg tror ikke, at der, Gud forbyde det, findes nogen stor, der vil støtte denne sammenslutning.«

Herefter føres kampagnen dagligt i Yateds spalter. At slutte sig sammen med de gudløse er forbudt, siges det, dels fordi den, der slutter sig sammen med sådanne, ikke undgår selv at blive påvirket af dem, dels fordi det giver legitimation til disses synspunkter. Således fremfører Moshéh Gafni (Y.N. 22/4), der senere på året som suppleant indtrådte i 'Yahadut Ha-Torah's Knesset gruppe som repræsentant for Degel Torah, at Israels store tillod Agudat Israel at indtræde i statens officielle politiske organer og at indgå i koalitionsregeringer, men dette var slet og ret for at redde, hvad reddes kunne, altså ikke nogen apriori anerkendelse, men en aposteriori

²⁰ Shas havde opnået tilslutning til, at *status quo* i balancen mellem religion og sækular stat sikredes ved at blive forankret i en *basis-lov*, se kap.4.

(בדיעבד)²¹ tilladelse. Noget helt andet er, som Shas nu har gjort, at indgå i en fællesliste med de gudløse. De store modsatte sig selv en forenet religiøs front af Mafdal og Agudat Israel, fordi det ville give legitimation til Mafda's nationalreligiøse ideologi, der er fjernt fra »den trofaste opfattelse«. Men udover disse ting fremføres det bestandigt, og som et kardinalpunkt i kampagnen, at en sådan handling qua ulydighed mod de store er forkastelig (et synspunkt, der naturligvis også indebærer, at Shas' åndelige leder, R. Ovadyah Yosef, ikke befinder sig iblandt de store.²²) Alle de tre kommenterende artikler, der fylder avisens kommenterende midtersider den dag, R. Shakh's proklamation blev offentliggjort, omtaler, at Shas' handling må fordømmes, fordi den er oprør mod de store.²³

3. Staten som faktum. Også Israel er galut

På Uafhængighedsdagen 1994 (15. april) er Yated Ne'eman, som altid på denne dag, rig på kommentar-artikler (5 artikler, ialt 4 helsider), der omhandler statens idé og karakter - egentlig reportage om dagens begivenheder bringes derimod ikke. To af disse artikler påkalder særlig opmærksomheden. Under overskrifter »Fattiges Glæde« (שמחת עניים) skriver Israel Friedman, hyppig kommentator i avisen, at det karakteristiske for zionisterne var viljen til at tage det jødiske folks skæbne i egen hånd. De var og er overbeviste om, at man med menneskelig kraft og anstrengelse kan hidføre forløsningen (גאולה). Ingen troende jøde kunne acceptere dette: »En jøde kan ikke vende ryggen til den, der ovenfra dikterer hans liv... Derfor søgte de at skabe en ny type jøde her i Kanaan. Fremmedgjort, anti-galutish. En, der aspirerer til forløsning ved menneskehånd.« De to ting, fornægtelsen af galut-jødens karakter og fornægtelsen af jødedommen, hører med nødvendighed sammen. Deraf følger, også med nødvendighed, det, som er det tredje hovedpunkt i Friedmans artikel, at israelsk kultur er og må være præget af åndelig fattigdom og værditom materialisme, hvilket levende udmales.

Hvad opnåede de så? »'Forløsning', selv den sækulære, findes ikke her. Heller ikke selvstændighed.« Galut kan man ikke af egen magt kaste af sig - israelerne er således ligeså afhængige af midler fra Keren Kayyemet le-Yisrael som Den gamle Yishuv var af Halukkah. Og galut-mentaliteten bestemmer dem stadig, om end på en besynderlig modsat måde. De ser på, hvad en galut-jøde ville gøre, og gør det modsatte. Galut-jøden vidste at sky ethvert spot-light og at forholde sig bedende til herremanden. Israeleren elsker at være i spotlyset, accepterer intet diktat, men reagerer med trods, og opnår intet andet end at provokere ikke-jøderne.

Denne måde at tænke på adskiller sig klart fra den principielle delegitimering af staten, vi finder hos *Satmar*²⁴ eller *Naturey Karta*. For dem er enhver jødisk stat før messias' komme et

²¹ Til anvendelsen af disse begreber sml. Friedman, 1971, s. 16 og 35.

²² R. Ovadyah Yosef erklærede, at han selv havde givet sit tilsagn til, at Shas indgik i fælleslisten. Se Ha-'Aretz 2/5 og Shas' forsvar i partiets dagblad Yom Le-Yom den 24, 25 og 26/4.

²³ Temaerne 'da'at Torah' (Torah indsigt) og 'emunat hakhamim', tro på de vise/store, er også behandlet ekstensivt i Y.N.Eng., se 1/7 og 29/7.

²⁴ R. Shakh var en beundrer af den tidligere Satmar-rebbe, Yoel Teitelbaum, på grund af denne evne til at fastholde og forsvare det traditionelle, af halakhah'en bestemte livsmønster blandt sine tilhængere og bremse udefrakommende indflydelse (jf. Shakh's sørgetale efter Teitelbaums død i 1979, se Mikhtavim I-II, s. 59-66, genoptrykt på engelsk i Y.N.Eng. 5/8 i anledning af admores 15. Yahrzeit). Den markerer dog også, i betragtning af, hvad der *ikke* siges i den (en sørgetale er ikke stedet for eksplicit kritik) en distance mellem Shakh og Teitelbaum. - Ved sit besøg i Israel i 1994 blev efterfølgeren,

oprør mod Gud, selv hvis lovgivningen i staten er i overensstemmelse med Torah'en. Således kunne R. Hershel Friedman fra Satmar i et interview med *haredi* ugebladet *Mishpahah* (nr. 153, 11/6) udtale:

»Slut med 'Rabbi' Hirsch²⁵. Efter vor opfattelse er det sådan, at selv hvis statsministeren var *haredi* jøde eller endog var *admor*...selv hvis kætternes Knesset udelukkende vedtog Torah-love og hver og én i staten blev forpligtet til at anlægge tefillin efter Rabbenu Tams forskrift - [så gælder det alligevel:] 'staten' er forbudt! Når det er sådan, hvordan kan da Abu-Hirsch slutte sig til araberne, der laver aftaler med zionisterne?«

Helt anderledes tager problemet sig ud for *litauerne*. Centrum i deres kritik ligger i, at zionisterne og statens ledere har været gudløse. Derfor er Israel - således ser R. Shakh det - blevet et folk som andre folkeslag, staten er »...en demokratisk stat, der er bygget på [sækulær] lov, og ikke en stat, der er bygget på halakhah; den er en stat, der bygger på afgudsdyrkernes love, og ikke på Torah-lov«. 'Afgudsdyrkernes' livsform efterlignes, mens forbindelsen til folkets egen historie afskæres, og Tanakh er ikke mere forpligtende, men er blot »...en kostelig gammel bog, der er sat på museum«. ²⁶ I stedet har zionisterne og statens sækulære ledere søgt at skabe »et nyt folk«, der er som alle andre folkeslag, en ny jødedom og en ny Torah.²⁷

Det første, og meget betonedede kritikpunkt i Israel Friedmans kommentar, at zionisterne med menneskelige kræfter søgte at skabe forløsningen reflekterer en central tanke hos skribenterne i Y.N. og hos R. Shakh. Det kan ved første øjekast ligne Satmars måde at tænke på, men er ikke desto mindre noget ganske andet, og det er baggrunden for, at litauerne gik aktivt ind i israelsk politik, først gennem Agudat Israel, senere, efter 1988, gennem deres eget parti, Degel ha-Torah.

Ét er nemlig, at zionisterne, ved at tage det jødiske folks skæbne i deres egen hånd, syndede; noget andet er, om staten, når den findes som et faktum, dermed også er en religiøst set illegitim størrelse. Det sidste er for litauerne at se ikke en nødvendig konsekvens af det første.

Forbudet mod at tage skæbnen i egen hånd indebærer, at det jødiske folks opgave i eksilets tid ligger på det religiøse felt. De skal koncentrere sig om bøn, studium af Torah'en og et liv i overensstemmelse med dens forskrifter. De er derimod ikke, og må ikke forsøge at være, aktører på den verdenspolitiske scene. Aktørerne her er de ikke-jødiske folk, og bag den historiske udvikling står forsynet. Nogle af de store litauiske lærde, f.eks. R. Israel Meir Ha-

Mosheh Teitelbaum, modtaget hos R. Shakh (Y.N.Eng. 24/6-94). Den nuværende Satmar-rebbe syn på Israel er ikke forskelligt fra den tidligere, men han taler meget sjældnere og mindre stormfuldt om dette emne, jf. J.R. Mintz, s. 133f.

²⁵ R. Mosheh Hirsch fra Naturey Karta, der fik en position som rådgiver for Arafat i Gaza og omtaler sig som Arafats »minister for jødiske anliggender« (se Ha'arets 3/7, og Yedi'ot 'Aharonot 12/8-1994). Y.N. omtaler ham i en ironisk kommentar den 21/8 som en klovn, der i og for sig er uskadelig; palæstinenserne ved jo godt, hvem de her har med at gøre. Dog er han skadelig for jødedommen på den måde, at han præsenteres i verdenspressen som »en jødisk rabbi, der retfærdiggør palæstinenserne«, og for *haredim* vis-à-vis sækulære jøder, for disse drager konklusioner om alle *haredim* ud fra, hvordan Hirsch optræder.

²⁶ Mikhtavim I-II, s. 6f; sml. 22f; 12.

²⁷ Jf. Mikhtavim I-II, s. 4; 5; 6; 12; 15; 25; 33; 49; 66; Be-Zot 12. Formuleringer af denne art er også hyppige i Y.N., se f.eks. 4/8; 19/8 og brugen af udtrykket »en ny type jøde« (אן חדש של יהודי) i Israel Friedmans netop refererede kommentar.

Kohen ('Hafets Hayyim') og R. Yitshak Ze'ev (Velv) Ha-Levi Soloveichik af Brisk, kunne derfor også give udtryk for, at Balfour-deklarationen og FN beslutningen om oprettelse af en jødisk stat var udslag af forsynets styrelse, idet de dog samtidig tilkendegav deres frygt for, at de ikke-religiøse ville ødelægge den mulighed, forsynet gav.²⁸ Og på tilsvarende måde kan R. Shakh i samme åndedrag, som han tegner et dystert billede af den lovløse tilstand i Israel, sige, at det er klart, at selve statens eksistens stammer fra det højeste forsyn.²⁹ Y.N. 8/7 refererer, hvorledes den omtalte R. Velv af Brisk reagerede på, at mange, også haredim, dansede i gaderne efter FN beslutningen. Han sammenlignede situationen med 1.Sam.12's beretning om Samuels afskedstale, hvori det er klart, at kongedømmet i sig selv ikke garanterer 'frelse'. Om det bliver til 'frelse' afhænger helt og holdent af folkets adfærd. Er de trofaste, vil det blive til det gode; er de det ikke, til det onde. Selve det, at de har bedt om en konge, skønt det er Herren, der er konge over dem, er noget negativt, en synd. Som om det var kongen, Saul, og ikke Gud, der kunne ændre deres situation. Lige sådan i dag. Dansen i gaderne tyder på, at folket bilder sig ind, at *staten* kan bedre Israels situation, dvs. den er udtryk for mangel på tro; vi ved jo også, hvordan denne stats forhold til jødedommen vil være! Selv om staten er en gave fra forsynet, så afhænger alt altså af, hvordan den og dens borgere forholder sig til halakhah'en. Med R. Shakh's formulering:

»...(det er) disse folk, der prætenderer at opretholde staten (לקיים את המדינה), der sætter dens eksistens i fare; de vedtager endog imod det, der er sagt i Torah'en - 'og landet vil spytte jer ud, fordi I gør det urent' - love, som tillader det værste af det værste, f.eks. [tillades] udgydelse af blod gennem abortloven, og tilsvarende er det med loven om borgerligt ægteskab [indgået i udlandet]. Ud fra dem vokser tøjlesløsheden sig stor på dette og lignende områder. Og flertallet af de unge fjerner sig ved den uddannelse, de får, fra alt, hvad der er helligt for os, og alle beney Torah tilsammen er kun en lille procentdel af de unge i den jødiske verden...³⁰

Staten er altså god, hvis den fremmer jødedommen, sådan som litauerne forstår den (og hvis den redder undertrykte jøder uden for landet), men ond, hvis den ikke gør det. I sig selv er den imidlertid ingen af delene, men et neutralt fænomen. Litauerne tager da også på det skarpeste afstand fra den tanke, at staten i nogen forstand skulle kunne siges at være ge'ulah (forløsning) eller »begyndelsen på ge'ulah« (אתחלתא דגאולה), som den national-religiøse fløj hævder. Det er Israel Friedman meget om at gøre i den refererede Uafhængighedsdags kommentar at slå fast, at staten ikke er ge'ulah, hverken i sækular forstand eller i den betydning, der ligger i de national-religiøses tale om den som »begyndelsen på fremspiringen af vor forløsning« (ראשית צמיחת גאולתנו). Uafhængighedsdagen fejres jo også, som han siger mod slutningen af artiklen »...midt under galut-jødisk frygt for en pogrom« (palæstinensisk terror).

Den anden store og særligt bemærkelsesværdige kommentar på samme Uafhængighedsdag er skrevet af Rabbi P. Hovev, også hyppig kommentator i Y.N. Den bærer den ironiske over-

²⁸ Se Ravitsky 1994, s. 220f (1989, s. 102f). Man bemærker, at de historiske begivenheder, der karakteriseres sådan, netop er initieret af ikke-jøder. Et bibelsk præcedens herfor er perserkongen Kyros, gennem hvem hjemkomsten fra eksilet i Babylon kom i stand. Sml. også Schiff, s. 79f.

²⁹ Mikhtavim I-II, s. 6. Passagen citeres nedenfor.

³⁰ Mikhtavim I-II, s. 13. Det citerede bibelsted er 3.Mos.18,28, der er et af Shakh's yndlingssteder. Alene i den sektion af Mikhtavim I-II, der bærer hovedoverskriften Erets Israel (s. 3-56) citeres det 5 gange, sml. talen »Forløsningen kan ikke spire frem på grundlag af handlinger, som landet spytter ud«, Mikhtavim III, s. 142-44. Det forklares udførligt i Y.N. 11/5; 4/7. Det hører med til den særlige karakter, landet har som helligt, at det er indrettet som en organisme; når der kommer noget ind i den, der ikke burde komme der, kaster den op og udspyr det.

skrift »Begyndelsens Fodspor« (עקבתא דמתחלתא), en kombination af det begreb, de national-religiøse ynder at anvende om statsoprettelsen, »begyndelsen på forløsningen« (אתחלתא דגאולה) og det i traditionen hyppigt anvendte begreb »Messias' fodspor« (עקבתא דמשיחא), et begreb, der anvendes om tiden forud for Messias' komme, når denne forstås som en særlig trængselstid, fyldt af ulykker og moralsk degeneration. Hvert år ved Uafhængighedsdagen, siger forfatteren, spørger man, om der er grund til glæde. Haredi skribenter »...mobiliserer alle mulige påstande for at bevise, at staten ikke er hellig og ren, som Ha-Tsofeh siger, den er, at den ikke er uren og afskyelig, som »Ha-'Edah« siger, ikke er et positivt og glædeligt fænomen, som de tøjlesløse mængder siger, men blot et negativt og skuffende fænomen.«³¹ Man fremdrager steder fra HAZAL om folkets mål og den fremtidige forløsnings betydning, og det komfronteres med, hvad man kan opstøve i stats-grundlæggernes tanker af udtryk for, at den jødiske stat ikke er andet end et »zionistisk, anti-jødisk komplot, der skal afskære folket fra dets rødder.« Alle disse citater er i dag blevet overflødige; man behøver blot at se på den bedrøvelige virkelighed, som den ligger foran os i solens klare lys.

Det var forståeligt, fortsætter han, at mange kunne se staten, da den opstod, som »forløsnings-begyndelse«. Statens eksistens stod som en trøst og et håb oven på den nazistiske trusel og Uafhængighedskrigens rædsel. Men i dag har denne følelsesmæssige identifikation måttet vige pladsen for en kold og logisk analyse. Skal man forholde sig til denne stat på denne måde, eller er den »...en stat som alle stater, hvori der lever jøder, på godt og ondt? Mon Uafhængighedsdagen for os i betydning svarer til Uafhængighedsdagen i USA og Canada og de øvrige stater, hvori der lever jøder i ro og sikkerhed alt taget i betragtning, eller er den måske noget mere, eller måske mindre?« Og forfatteren går videre og viser, at den i hvert fald ikke kan betyde mere! Det vises for det første ved den manglende sikkerhed i Israel, der er det land i verden, hvor jøder nyder den laveste grad af fysisk sikkerhed.³² Hvad hjælper flyvevåbnet, der demonstrerer sin avancerede amerikanske teknologi i opvisninger forud for Uafhængighedsdagen, over for terrorister? For det andet ser økonomien sort ud. Israel kunne ikke klare sig uden økonomisk bistand fra U.S.A. med den deraf følgende politiske afhængighed. Er det selvstændighed?³³ For det tredje er der den kulturelle elendighed, som forfatteren sammenfatter i ordene: Rusgifte, kriminalitet, vold, dårlig moral, hedonisme³⁴, overfladiskhed - hvortil han føjer, at en ny undersøgelse (refereret Y.N. 10/6) har vist, at prædikatet »bogens folk« ikke mere passer på israelerne. Hvad bliver der tilbage? Én ting må han dog indrømme: »I staten Israel findes det største Torah-center i hele verden. Det ser ud til, at der i mange generationer ikke har

³¹ Ha-Tsofeh er Det nationalreligiøse Partis avis. »Ha-'Edah« er Jerusalem's »Ha-'Edah Ha-Haredit« (»Det gudfrygtige samfund«), hvori Satmar er den ledende gruppe. I kraft af dets konsekvent anti-zionistisk syn, ifølge hvilket statsdannelsen er et oprør mod Gud, opstiller man ikke til valg og deltager heller ikke i dem.

³² Jf. Y.N.'s kommentarer om palæstinensisk terror og Hizbollahs aktiviteter i Sydlibanon i ugen efter 22/5.

³³ R. Shakh fremhæver hyppigt Israels afhængighed ikke mindst af økonomiske grunde af USA, se således Mikhtavim I-III, s. 7f; 23; 41ff; 47f; 51; IV, 156f. Sigtet er at imødegå den selvtilid (tillid til »min egen kraft og min hånds styrke«, 5.Mos.8,17), der ligger i stoltheden over uafhængigheden, og at søge at påvise, at »...vi har ingen anden at stole på end vor Fader, som er i himmelen«, som disse udredninger almindeligvis slutter.

³⁴ Hedonisme eller epikuræisme (se 19/8) og materialisme han stå som hovedbegreber for avisens opfattelse af Israelsk kultur (se f.eks. 10/6; 17/6; 1/7; 22/7 og Y.N.Eng. 22/7), respektive generelt for haredims karakteristik af moderniteten, jf. Friedman, 1991, s. 13.

eksisteret en så strålende koncentration som denne af Torah-haller (היכלי תורה), fulde af liv, i én stat - og måske endda i verden som helhed. Titusinder, der beflitter sig med Torahen, hæver sig i niveau netop her.« Men dertil må straks føjes, at dette ikke er på grund af staten, men på trods af den og dens ledere, trods »førfølgelse af religionen« (רדיפת הדרת)³⁵ i form af blandt andet deprivation og had. Forfatteren må derfor konkludere, at israelerne ikke har selvstændighed, at de ikke har en stat, der er jødisk, men stadig, trods statens eksistens, er i galut.

Negativiteten i holdningen til staten, sådan som denne faktisk har udviklet sig, er et fremtrædende træk både i Y.N. og i R. Shakh's egne skrifter. 'De store' så i deres klarsyn dette allerede forud for statsoprettelsen i 1948 og bekæmpede derfor zionismen. R. Shakh kan forsikre, at når han engang ved den himmelske domstol vil blive spurgt, hvorfor han ikke identificerede sig med den zionistiske idé, så vil han uden tøven skyde skylden herfor på Hafets Hayyim og alle de andre store, og de vil vide at give svar herpå.³⁶ Undertiden er hans kritik så skarp, at den det kan være svært at se forskellen fra Satmars konsekvente anti-statslighed; og samme skarphed møder vi i Y.N.:

»Vi protesterer ikke mod en anti-religiøs handling fra et eller andet partis side...Vi demonstrerer ved enhver antireligiøs begivenhed mod hele det zionistiske projekt i Erets Israel. De ledende Torah-vise advarede allerede, da zionismen så dagens lys, om, at de, der måtte tro, at deres mål er at oprette en stat, slet og ret tager fejl. Deres mål er at rive religionen op med rode (עקירת הדרת).«³⁷

Når R. Shakh anvender messianske kategorier om nutiden, er det derfor heller ikke begrebet 'forløsningens begyndelse', han drager frem. Derimod er han overbevist om, at vi i dag ser tydelige tegn på, at vi lever i 'Messias' fodspor' (עקבותא דמשיחא):

»...selve statens grundlæggelse og opretholdelse, sådan som den er, selv om det er klart, at alt, hvad der [hermed] er sket, stammer fra det højeste forsyn, så sker det dog i overensstemmelse med alle de tegn, som HAZAL i deres hellige ånd har overleveret til os i slutningen af traktaten Sotah [M.Sotah 9,15] om, hvad der vil ske i 'Messias' fodspor', altsammen opfyldes det fuldstændigt, der mangler intet - og Hafets Hayyim's bøger er fulde af dette - altsammen opfyldes det i statens styrelse og i dens love...«³⁸

³⁵ Påstanden fremsættes relativt hyppigt i avisen, se f.eks. 8/3; 15/6. Trods de store statslige tilskud til yeshivah'er m.v. ser haredim sig som depriverede; de modtager ikke, hvad de selv mener at have krav på, og religionen ses som forfulgt, fordi man afviser at give den den rolle, der retteligt tilkommer den. - De sækulæres, særligt venstrefløjens, »had« til religionen og de religiøse fremhæves hyppigt, jf. kap. 5.

³⁶ Mikhtavim I-II, s. 23; jf. s. 5; 16.

³⁷ 20/4-1986, her citeret efter Ravitsky, 1993, s. 244 (jf. 1989, s. 116). Y.N.Eng. 15/4 citerer med tilslutning en næsten enslydende udtalelse i R. Hayyim af Brisk's navn.

³⁸ Mikhtavim I-II, s. 6. Til Hafets Hayyim (d. 1933), der anvendte begrebet på *sin* samtid, se 1993, s. 21ff; 60; 101ff; 113ff. Også Elhanan B. Wasserman (d. 1941), der ligeledes har påvirket R. Shakh stærkt, brugte denne kategori om sin samtid. Se hans 'Ikveta' Di-Meshiha'.

Trods disse og andre stærkt negative udsagn skal det understreges, at, R. Shakh (og Y.N.) ikke repræsenterer en opfattelse, der principielt delegitimerer staten.³⁹ Vurderingen af vor tid som 'ikveta' di-meshiha' er en reaktion på vor tid generelt og ikke blot på zionisterne og staten. Og vigtigere: At også Israel er galut, betyder alene, at statens betydning i den forstand er *neutraliseret*, at den ikke i sig selv betegner et skridt i retning af forløsningens komme. Denne er helt i Guds hænder og vil komme på mirakuløs vis. Differencen galut-ge'ulah er hverken geografisk eller politisk, men teologisk. Galut er ufuldkommenhedens tid, ge'ulah fuldkommenhedens, som kun Gud kan bringe. Den eneste aktivitet fra folkets side, der kan lede i retning af ge'ulah, er *omvendelse* - stat eller ikke stat. Fremmer staten jødedommen, som haredim forstår den, er den derfor god, hvis ikke, ond. I sig selv er den derimod blot en stat som andre stater. Som det fremgik af den refererede artikel af P. Hovev, ligger der ikke mere betydning »for os« i Israels uafhængighedsdag, end der gør i USA's, Canadas eller andre staters, hvori der lever jøder.⁴⁰

Denne galut i Israel kan R. Shakh endog betegne som den mest bitre galut, fordi den er galut under dem, »...der afkaster Torah'ens åg og ikke finder det passende at handle efter Torah'ens halakhah«⁴¹. Men samtidig kan man, da staten i sig selv ikke er illigitim, også finde en helt anden tone i hans skrifter, nemlig i form af et »vi«, gennem hvilket han identificerer sig med staten og dens jødiske befolkning. Som religiøs jøde identificerer han sig naturligvis med Israels folk (כלל ישראל, עם ישראל); men han indfører ikke en principiel skelnen mellem Israels folk i Erets Israel og folkets organisation dér, dvs. staten. Han kan således tale om, at »vi« har pligt til at acceptere ethvert kompromis, der kan bringe freden nærmere, om udenlandske præsidenter, der viser »os« et venligt ansigt, om at »vi« før krigen i 1974 fejlede ved at være overbeviste om at kunne bestå ved egen menneskelig kraft, eller om »vor egen stat« og »vor egen præsident«.⁴²

4. Indenrigspolitik

At også staten Israel er galut, betyder imidlertid ikke, at man kan forholde sig til dens institutioner og anliggender på samme måde som til enhver stat anden stat, hvori der lever jøder. For det første ligger staten Israel i Det Hellige Land, og som det allerede er fremgået (kap. 3), er synd i dette land mere skæbnessvanger end synd andetsteds, for Det Hellige Land har den særlige kvalitet, at det udspyr synderne (3.Mos.18,28). For det andet er flertallet i denne stat

³⁹ I tolkningen af de tre berømte eder, som Gud svor Israel (b.Ketubot 111a), nemlig ikke at »drage op som en mur«, ikke at gøre oprør mod hedningerne, og ikke at søge aktivt at fremskynde enden, går R. Shakh og Teitelbaum derfor også fra hinanden. For Teitelbaum betyder denne tekst et principielt forbud mod masse 'aliyah og oprettelse af en jødisk stat før Messias' komme, mens den for Shakh blot betyder et forbud mod at provokere hedningerne, jf. nedenfor. Se Mikhtavim I-II, s. 27f; 34. Til opkomsten og udviklingen af brugen af Ketubot 111a se Luz, s. 213-17; Rapoport, s. 99-108 og spec. Ravitsky's analyse i 1994, s. 277-305 (1989, s. 96; 99).

⁴⁰ At også Israel er galut slås hyppigt fast i R. Shakh, se f.eks. Mikhtavim I-II, s. 9f; 25; Be-Zot., s. 11f, og Y.N.- udover de nævnte steder - f.eks. 4/7; 15/7 (og i øvrigt Ha-Modia' samme dag); Y.N.Eng. 29/4; 20/5. Tanken er analyseret hos Ravitsky, 1994, s.202-14 (1989, 89-96) og Friedman, 1989, s. 165f; 197f; 208ff; 1991, s. 9f.

⁴¹ Mikhtavim I-II, s. 25.

⁴² Mikhtavim I-II, s. 18; 19; 47 og 36. Til det sidste sted se videre nedenfor.

jøder, som her lever efter love, som de selv har vedtaget. Mens en jøde andetssted f.eks. kan forsøge at undskylde sin manglende overholdelse af Sabbaten med, at han derved ville miste nødvendig indkomst, fordi den pågældende stat er indrettet efter andre helligdage, så er der i Israel ingen undskyldning.

»Er der da ikke tale om frie jøder i vor egen stat, staten Israel, med vor egen præsident, med regering og hær, alt sammen skabt af os selv? Hvem er det da, der hindrer for dem, at vor hellige Sabbat bliver overholdt her?⁴³

Problemet tilspidses af R. Shakh (smst.) på denne måde: Der er en afgørende forskel mellem på den ene side den individuelle synd, og på den anden side «...Et massesamfund, der har organiseret sig til på systematisk vis at leve et liv, der er synd og skyld». Således kunne de sækulære feste med champagne, da forsøg fra de religiøse partiers side på at få abortloven ændret, mislykkedes. »Det er en frygtelig anklage, der p.g.a. dét rammer Israels samfund (כלל ישראל).«

I kulturkampen om, hvilken karakter Israel skal have, har de sækulære ofte brugt det slagord, at staten ikke skulle være »en jødisk stat« (מדינה יהודית) i betydningen en af halakhah'en præget stat, men blot »jødernes stat« (מדינת היהודים), dvs. en stat bestående af jøder med grundliggende forskellige indstillinger, der indretter sig et pluralistisk demokratisk samfund. Det er imidlertid if. R. Shakh og Y.N. en meningsløs måde at stille problemerne op på. Det ville betyde, at haredim måtte stille sig tilfreds med at leve efter deres livsform i deres egen sektor og lade de øvrige, flertallet, leve, som de foretrækker. Konsekvensen ville være adskillelse af stat og religion. Men alle jøder er forpligtet på Torah'en, og de religiøse er forpligtede til at tage vare på, at helheden ikke tilsidesætter Torah'ens forskrifter: »Hele Israel er garanter for hinanden« (כל ישראל ערבים זה לזה). De trofaste må ikke bare trække sig tilbage, men skal aktivt søge at ændre de syndige tilstande. 5.Mos.4,6: ועשיתם ושמרתם opfattes sådan, at det ikke blot taler om at udføre budene (ועשיתם), men om at vogte på (ושמרתם), at også andre opfylder dem, hvilket ikke blot skal ske ved tale, men også ved andre (lovlige) aktiviteter med dette formål,⁴⁴ ikke mindst ved at presse på for religiøs lovgivning.

Derfor kan Y.N.⁴⁵ efter en højesteretskendelse, der fastslog, at de statslige, rabbiniske domstole ved skilsmisser skal følge statens sækulære lov i spørgsmål om bodeling, rejse spørgsmålet, om det ikke var bedre at adskille religion og stat. Derved ville det blive undgået, at den sækulære stats højesteret kunne tvinge religiøse domstole til at følge en sækulær lov, selv når denne er i uoverensstemmelse med Shulhan 'Arukh. Haredim står iøvrigt selv helt uden for dette: De har deres egne »private« rabbiniske domstole, som man *frivilligt* kan indgive sin sag for, hvis man selv indvilger i at rette sig efter dens afgørelse, og derfor blander de statslige myndigheder sig ikke i deres anliggender. Problemstillingen vedrører altså udelukkende ikke-haredim. Andre borgere må til forskel herfra i sager vedrørende ægteskab og skilsmisse, konvertering og spørgsmål om personlig status benytte de statslige rabbiniske domstole. Og her er

⁴³ Mikhtavim I-II s. 36. Sml. Ravitsky 1993, s.246f (1989, s. 117). Henvisningerne til Mikhtavim I-II er imidlertid upræcise. De anførte citater stammer fra s. 36; 23 og 13, sml. s. 6.

⁴⁴ Til begrebet 'hele Israel er garanter for hinanden', se E. E. Urbach, s. 539-41 og 630. - Til tanken, se Mikhtavim I-II, s. 32f; 39 (der også formuleringen זה לזה ערבים זה לזה); Be-Zot., s. 12. Mikhtavim III, s. 114 og Be-Zot., s. 14-15 og 16 foreligger den nævnte tolkning af verbet לשמור som vogten på andres overholdelse af budene.

⁴⁵ 11/2. Artiklen findes også, i bearbejdet form, på engelsk i Y.N.Eng. 18/3. Nedenfor oversættes efter den hebraiske. Fremhævelserne er avisens.

borgeren *tvunget* til at underkaste sig afgørelser truffet efter halakhah'en. Ville det nu ikke være bedre at adskille religion og stat, så man undgik, at en sækuler instans som højesteret kunne blande sig imod halakhah'en? De store i Torah'en har imidlertid modsat sig alle planer om adskillelse. Deres grunde forelægges på følgende måde:

»...haredi samfundet, der underkaster sig de store i Torah'en, ser ikke noget som helst element af »hellighed« i staten [til forskel fra de national-religiøse]. Det var bedre for denne sækulære idé, om den aldrig var blevet skabt...Vor modstand er ikke imod adskillelsen af religionen fra *staten*, men...mod adskillelsen af den fra statens *borgere* - fire million sjæle af et helligt folks sæd, der næsten fuldstændigt er afskåret fra deres rødder, og de selvsamme religiøse love tvinger dem til at vogte på deres overholdelse af de sidste rester af en forbindelse med Israels folk og til overholdelse af de minimale og fundamentale forhold, der er nødvendige for opretholdelsen af den jødiske familie.«

Tilsvarende kan Y.N. den 12/8 på basis af den samme tanke om ansvarlighed for Israels folks helhed kritisere en ny højesteretsafgørelse, der tvinger de statslige rabbinske domstole til at acceptere kvindelige advokater, og skrive, at selve eksistensen af et sækuler retssystem i en jødisk stat udgør et alvorligt angreb på det, der har været grundlaget for Israels folks eksistens i generationernes forløb. Men kunne man ikke sige: Lad da bare højesteretsdommerne fortsætte - haredi-verdenen anerkender jo ikke de statslige religiøse domstole, og behøver heller ikke at benytte dem.

»Men sådan forholder det sig ikke.

Denne bedrøvelige virkelighed må bekymre os, og ikke bare fordi der er tale om beslutninger med en [klar] tendens, som sigter mod at gnave af resterne af de jødiske ingredienser i den israelske offentlighed, men væsentligst af frygt for, hvilken fremtid der vil blive for det israelske samfund, der har sådanne dommere.«

Der er en tydelig spænding mellem denne tanke om religiøs ansvarlighed for folket i dets helhed og de liberale og demokratiske frihedsbegreber. Y.N. er da også særdeles opmærksom på den anklage fra sækuler side, man stilles over for ved at presse på for religiøs lovgivning, nemlig, at der er tale om »religiøs tvang«, jf. det første af de to just anførte citater. Men avisen har svar herpå. Den kan således vende anklagen om, og, når højesteret som forfatningsdomstol træffer afgørelser, der går religiøse interesser imod, svare, at det er et forsøg på at fjerne folket fra dets rødder, en tvang, der har ligheder med kommunisternes i Sovjet (Y.N. 24/2). Men også et mere basalt svar på anklagen synes også at være for hånden. I en leder om den stigende brug af rusgifte skriver avisen således (Y.N. 26/5, sml. 1/7), at ungdommen tørster efter åndelig føde, men den forholdes dem, og derfor stiller den tørsten ved tomme substitutter som rusgifte og kriminalitet. Det eneste lægemiddel mod dødens gifte (טמי המוות) er livets medicin (סם החיים) - vor hellige Torah. Den moderne kulturs materialisme og hedonisme er yetser ha-ra' i en ny klædning (Y.N.Eng. 1/7). Det er Torah'en, der befri mennesket fra trædommen under den onde drift.⁴⁶ Men selv om dette frihedsbegreb og tanken om religiøs ansvarlighed for helheden vil være vanskeligt foreneligt med demokratiet, så er det primært den moderne kulturs

⁴⁶ Til den onde drifts magt og midlerne mod den, se Urbach, s. 471-76. - Y.N. deler det frihedsbegreb, der er almindeligt blandt fundamentalister. Sand frihed er ikke liberalismens mulighed for at kunne vælge, hvad man selv har lyst til (det slavebinder blot til det egocentriske begær), men er den frivillige underkastelse under den guddommelige lov; det befri *fra* at være i drifternes vold *til* det, mennesket inderst inde vil og er bestemt til. Jf. for amerikanske kristne fundamentalisters vedkommende John H. Garvey, s. 34. For muslimsk fundamentalisme, se f.eks. Sayyid Qutb, Milestones, Beirut 1978, s. 161-72 og 185f. - Se også Y.N. 6/4.

materialisme og hedonisme, der kritiseres, mens demokratiet ganske vist kritiseres for mange skavanker, men dog således, at man er klar over, at demokrati også er en beskyttelse for en minoritet som haredim; og også de kan kalde demokratiet for det »mindst dårlige« politiske system. Men det er paradoksalt nok netop på det grundlag, Y.N. 10/11 1995 kan rette skytset mod højesteret, der har afsagt kendelse om, at enhver domstol kan erklære en lov ugyldig, hvis den finder den i uoverensstemmelse med en »basis-lov«. Det er »juridisk diktatur«⁴⁷, og en overordentlig farlig beslutning netop for »...os som en forfulgt minoritet, der med kløerne forsøger at beskytte muligheden for at leve som mennesker, der overholder Torah'en i Det Hellige Land«, fordi alle anstrængelser, som haredi medlemmer af Knesset gør »...for at gennemføre lovgivning, der hindrer anslag mod Israels hellige ting, ikke vil hjælpe noget som helst«, da de nu kan gøres til intet af en dommer. Dvs. i sidste instans er de grundlæggende idéer, på hvilket demokratiet hviler, ikke accepterede. Det er et gode, at demokratiet beskytter minoriteten, og det er et gode, at det parlamentariske liv fungerer sådan, at man gennem det kan fremme religiøse interesser. Men tilslutningen er kun funktionel og temporal - for i sidste instans hviler demokratiet på et andet grundlag end haredims ideal: en Torah-stat. Hvis derfor demokratiets fundamentale ideer formuleres i form af rettigheder, der nedfældes i basis-love eller en konstitution, så hører tilslutningen op.

Højesterets »juridiske diktatur« drejede sig (ud over de to omtalte kendelser) om, at repræsentanter for reform- og konservativ jødedom kan indgå i de officielle lokale religiøse råd, at reformkvinder ganske vist ikke umiddelbart får medhold i, at de har ret til at holde egne gudstjenester ved Vestmuren, men at Højesteret dog henstiller til regeringen at nedsætte en komité, der skal undersøge problemet (Y.N. 11. og 18/2); om at det er statens pligt at financiere reform- og konservative institutioner (Y.N. 16. og 17/6) og om godkendelse af ægteskab, indgået mellem en jøde og en ikke-jøde på et udenlandsk konsulat i Israel (Y.N. 1/7). De religiøse partier var opskræmte over denne forskydning i »status quo«,⁴⁸ balancen mellem religion og sækularitet, til fordel for det sidste. Kritikken af Højesteret og ikke mindst af dens fungerende præsident, Aharon Barak, kendt for sin »juridiske aktivisme«, var intens, og Shas krævede i forhandlingerne om partiets genindtræden i regeringskoalitionen en basis-lov vedtaget, der kunne sikre »status quo«.⁴⁹ If. Avraham Ravits fra Degel Ha-Torah var Shas' forslag dog alt for snævert formuleret. Det skulle hindre anslag mod det religiøse samfunds livsform og dets følelser, men ignorerede de jødiske og etiske aspekters betydning for hele Israel og for dets livsform på det offentlige område. Han så derfor i det en accept af de liberale-demokratiske principper, og dvs. »afgnavningen« (הכרזות) af offentlighedens jødiske karakter kunne fortsætte med det formål at gøre Israel til »et folk som alle folkeslag«. I stedet fremsatte han selv et forslag til en overordnet basis-lov: »Respekt for staten Israel som jødisk stat«, if. hvilken ingen basis-lov må kunne skade forhold i staten, der er forbundet med Torah'en og Israels arv. Loven skulle også sikre, at Højesteret ikke tolkede nogen allerede foreliggende basis-lov på en sådan måde, at retten på det grundlag kunne sætte love af religiøs betydning ud af kraft eller på anden vis forringe religionens status i staten (Y.N. 14/7).

Både en samlet grundlov og basis-love har ellers mødt afvisning fra haredim side, heriblandt fra R. Shakh. Som det vil erindres, modsatte Agudat Israel sig under debatterne i 1950 energisk vedtagelsen af en grundlov væsentligst med det argument, at - kort sammenfattet -

⁴⁷ דיקטטורה משפטית. Samme formulering er anvendt (her som overskrift) i en kommentar til den første af de her omtalte højesteretsbeslutninger, se Y.N. 11/2-1994.

⁴⁸ Se hertil Liebman, 1984, s. 31-40 og særligt Friedman, 1990, og 1991, s. 52-53.

⁴⁹ Y.N. 13/6, jf. også ovenfor, kap. 2.

Israel allerede har en grundlov, Torah'en, og at enhver vedtagelse af en anden grundlov derfor ville være et anslag mod denne.⁵⁰ Deres modstand var en væsentlig grund til, at Israel endnu ikke har en egentlig grundlov. I stedet har man vedtaget basis-love, der er tænkt som enkeltsektioner til en fremtidig samlet grundlov. Når alle sektioner efterhånden er vedtaget, skal det samlede dokument have indbygget en særlig procedure, der gør det vanskeligt at ændre den grundlov, der så foreligger, mens ændring af enkeltsektionerne, så længe de »kun« er basis-love, kun kræver en absolut majoritet i Knesset. R. Shakh fastholder dette synspunkt, og Y.N. 6/4 kan med Avraham Ravits som kilde referere ham på følgende måde:

»En grundlov er...til forskel fra en almindelig lov, en slags over-lov. I vedtagelsen af en grundlov ligger der en form for officiel erklæring fra staten Israels side af, at staten i stedet for Israels folks evige Torah har en ny »torah« - måtte den Barmhjertige frelse os. Det er ikke nok for staten, at den ikke antager Israels Torah, men den proklamerer, at den har taget sig en substitut. Profeten Jeremja råber: »To onde ting har mit folk gjort. De har forladt mig, en kilde med levende vand, og de har udhugget cisterner, cisterner, der slår revner og ikke kan holde vand« [2,13]. Profeten har to anklager mod Israels folk. Den ene: at de har forladt Torah'en, at de vendt ryggen til »en kilde med levende vand«. Havde de kunnet pege på en erstatning for Torah'en i noget, der på overfladen kunne synes bedre end den, så ville man måske have kunnet forsvare dem en smule. Men i stedet for livets Torah gik Israel hen »og udhuggede cisterner, cisterner, der slår revner og ikke kan holde vand«. Hvilket elendigt surrogat, tomt og hult, var det ikke, de tog sig i stedet for Torah'en.«

Og, fortsætter han, i vedtalelsen af basis-love ligger der ikke andet, end at de, der støtter vedtagelse af en grundlov, har set, at magtforholdene i Knesset nu engang ikke er sådan, at det lader sig gøre. Derfor søger de ved basis-love at smugle en grundlov ind ad bagdøren.

5. Ma'arakh eller Likud? Udenrigspolitik

Efter »systemsiftet« i 1977 har R. Shakh, først gennem Agudat Israel og fra 1988 gennem det af ham selv stiftede Degel Ha-Torah, støttet de af Likud ledede regeringer. De to partier samledes ved valget i 1992 i 'Den forenede Torah-Jødedom' (יהדות התורה המורחבת), der gik i opposition mod den ny regering, der domineres af Yitshak Rabins parti, Ma'arakh (Arbejder Alliancen). Det var ikke mindst R. Shakh, der under regeringskrisen i 1990 satte en stopper for Shimon Peres' forsøg på at danne regering. I en tale ved et haredi masse-møde på Tel Aviv's basket-ball stadium, Yad Eliahu, gav han - uden direkte at nævne koalitionsforhandlingerne - udtryk for en intens kritik af kibbutserne, som han karakteriserede som steder, hvor man ikke ved, hvad Sabbat og Yom Kippur er, men hvor man i det væsentlige lever som ikke-jøder.⁵¹ Og Ma'arakh er ligesådan: »Har de ikke afskåret sig fra vor fortid for at søge en ny torah?« Vejen var nu blokeret, ikke blot for Degel, men også for Shas, hvis åndelige leder R. Shakh dengang endnu var, for en koalition med Ma'arakh.

R. Shakh ser herved både på den socialistiske zionismes historie og på de nuværende partier, der har deres udspring i den. De er for ham - historisk ikke ganske med urette - karakteristiske ved, at de ikke blot har været sækulære, men anti-religiøse, og i hans og Y.N.'s øjne stadig bekæmper religionen. Værst er naturligvis det »venstreorienterede« Merets, der særligt hudflettes i Y.N., men da Ma'arakh og Merets er i alliance, gøres der ikke overvældende forskel i kritikken af de to partier. »Venstre« (השמאל) hader religionen og ønsker

⁵⁰ Abramow, s. 135-46 og Zucker, s. 62-72.

⁵¹ Sml. Mikhtavim I-II, s. 25; 33; 164. Til Yad Eliahu talen, se Friedman, 1991, s. 253.

at udrydde den.⁵² Svarende til, at såvel R. Shakh som Y.N. taler om, at de forfølger religionen (ovenfor kap. 4), betegnes regeringen meget hyppigt som 'memshelet ha-shemad'⁵³ Denne »bekæmpelse« af religionen er farlig, ikke blot fordi den går imod litauerne synspunkter og interesser og if. dem vil skabe et åndeligt armod, men også i en direkte fysisk forstand. Gud lønner og straffer folket i historien; de troløse sætter derfor folket i fare.⁵⁴ I en proklamation, offentliggjort i Y.N. 8/3 (Y.N.Eng. 11/3) taler R. Shakh således om, at man må forstå den pågående terrorbølge, der har gjort jødisk blod til »frit bytte« (הפקר) således, »...at p.gr.a. vore mange synder opfyldes på os dette, der står skrevet i Torah'en: »Hvis I trodser mig, da vil jeg også trodse jer« [3.Mos. 26,21 og 41]. Han forklarer den 'trods', der har ledt til den guddommelige straf (terroren), ved henvisning til vanhelligelser af Sabbaten, spisning af trefot, den sækulære uddannelses bankerot (religiøst set), forfølgelse af religionen m.v.

Men er Likud bedre - også det er jo et sækularist parti? Tilmed må det, som stærkt nationalistisk parti, i (mindst) ligeså høj grad være præget af holdningen »Min egen kraft og min hånds styrke har skaffet mig hele denne rigdom« (5.Mos.8,17), der, som vi allerede har set, er i modsætning til troen (Y.N. 30/5). Alligevel: Likud ses som irreligiøst, men ikke antireligiøst (Y.N. f.eks. 12/5; 19/10-1995) - ligesom israelerne i almindelighed ses som materialistiske, men ikke direkte fjendtlige mod religionen (Y.N. 3/6). Likud er et (relativt!) *mindre* fjendtligt parti.⁵⁵ Det fører til et dilemma: På den ene side kan R. Shakh og Degel Ha-Torah bedre samarbejde med Likud for så vidt angår det indenrigspolitiske, og det har if. deres teologiske op-

⁵² Således f.eks. 15/6: Merets forfølger religionen (men elsker Ismael), jf. 13/7: De hader jøder. Er tolerante mod Arafat, men ikke mod setlere. 17/6: De vil rykke religionen op med rode og sækularisere folket. 2/6: De har en udspikuleret taktik til dette formål. 21/6: De gør sig skyld i antisemitisk propaganda mod haredim. 2/8: Antisemitter og antisemittiske jøder hævder, at visse af Torah'ens bud er farlige. Se også ovenfor, kap. 2 om R. Shakhs tale ved Yarhey Kalla. Dette er kun nogle få eksempler på et hyppigt gentaget tema.

⁵³ מממשלת השמד, ødelæggelsens eller den religiøse forfølgelses regering, f.eks. Y.N. 6/6; 8/7; 10/7; 15/7; 28/7; 29/7. Regeringen består af gudsfornægtere, der afkaster Torah'ens åg, 15/7; den er antireligiøs og vil rive religionen op med rode, 30/6.

⁵⁴ Se f.eks. Mikhtavim I-II, s. 5; 11-13 og den omtalte hyppige brug af 3.Mos.18,28. Op til Golf-krigen advarede R. Shakh således om en mulig katastrofe for Israel p.g.a. at befolkningen forlod religionen og ikke overholdt Sabbaten, se Ravitsky, 378, n. 54.

⁵⁵ Jeg går ikke her ind i spørgsmålet om, hvilket af de to store partier, haredi-partierne kan opnå størst økonomisk støtte fra til deres mange og dyre institutioner, spec. deres uddannelsesinstitutioner. Problemet har spillet en ringe rolle i Y.N. i den periode, jeg har undersøgt den, formodentlig fordi der her aktuelt ikke har været nogen væsentlig forskel på, hvad man kunne opnå. Hvis R. Shakh kom i den situation, hvor han skulle prioritere mellem økonomisk støtte til haredi-uddannelsesinstitutioner og indflydelse på indenrigspolitikken (religiøs lovgivning), ville han prioritere det første højest. Han betragter yeshivah'erne som de uundværlige centre for et ægte jødisk liv, og som, når det kommer til stykket, Israels eneste virkelige sikkerhed, jf. f.eks. Mikhtavim I-II, s. 11-13. Men problemet vil opstå i en ikke så fjern fremtid, fordi netop haredims succes med at bremse frafaldet kombineret med den høje fødselsrate har gjort uddannelsessystemet så kapitalkrævende, at man styrer mod en krise. Se særligt Friedman, 1994 og 1991, s. 186-92.

fattelse direkte sikkerhedsmæssige konsekvenser. På den anden side står udenrigspolitikken, med hensyn til hvilken R. Shakh i *princippet* står nærmere ved arbejderpartiet end Likud.⁵⁶

Naturligvis er også for litauerne Erets Israels hellighed en vigtig religiøs værdi, og budet om at bebo landet et indiskutabelt halakhah. Men det understreges, at dette ikke betyder, at disse værdier har en sådan overordnet status, at andre værdier eller bud kan tilsidesættes for deres skyld i tilfælde af, at der opstår en pligt-kollision. Rabbi N.Z. Grossman formulerer det i Y.N. 18/3, i en kommentar til situationen i landet efter Barukh Goldsteins massakre på 29 muslimer i Makhpelahs hule,⁵⁷ på følgende måde:

»Det er overflødigt at anmærke, at vi ikke har lod og del i den nationale holdning, der anser bosættelse i alle områder af Erets Israel for at være et bud, der gør alle Torah'ens andre bud marginale og som sætter endog pikuah nefesh [redning af menneskeliv] ud af kraft. Vore lærere og vore rabbinere shlita fastslog allerede tidligere, at i den grad, det er klart, at tilbagegivelse af nogle områder i Erets Israel vil føre til, at blodsudgydelse undgås, så er det budet om at bebo Erets Israel, der sættes ud af kraft p.g.a. pikuah nefesh. (Alligevel kan man ikke med nødvendighed drage konklusioner for de nuværende aftaler, med hensyn til hvilke der er delte meninger også i forsvarets ledelse, om de vil føre til undgåelse af blodsudgydelse eller, Gud forbyde det, farene tværtimod vil forøges, og særligt må det erindres, at vore lærere og rabbinere shlita allerede ved underskrivelsen af aftalen fastslog deres mening om denne regering og dens aktiviteter, at 'man ikke må stole på dens beslutninger'.)«

Forfatteren slår på den baggrund fast, at den opfattelse, bosættelse i Hebron står for, har sækulære nationalistiske rødder og ændrer »Israels folks værdi-stige«, idet forhold vedrørende landet sættes øverst i værdiprioriteringen, »...over Torah'ens folks åndelige bestemmelser«.

Disse ideer gentages ofte,⁵⁸ og de er dybt forankrede i R. Shakh's tænkning. Erets Israels hellighed rangerer højt og dets mange fortrin opregnes. Men Landet er helligt, fordi det er i Torah'en; alle dets dyder til trods er det altså kun en partiel værdi. Torah'en blev givet i

⁵⁶ R. Shakh følte sig derfor også i 1977, da Agudat Israel gik ind i den af Likud ledede regeringskoalition, foranlediget til at præcisere, at der efter hans mening ikke var sket noget vagtskifte i Israel. Grundlaget var stadig det samme: »Staten er sækular, med love, der er fremmede for os. Men det er en selvfølge, at vi kan støtte os mere til dem [dvs. Likud], der i det mindste i det udvortes er mere behagelige for os...Men lad det være kendt, at i alt, hvad der angår religionen, og i alle sikkerhedsanliggender, har vi mulighed for at stemme som moderate, endog imod regeringens mening« (Mikhtavim I-II, s. 8). Støtten til Likud skyldes ikke, »...at denne regering tilfredsstiller os, men at den er mindre ond end en anden...måtte vi da redde lidt, så det ikke bliver endnu værre« (Smst. s. 13).

⁵⁷ Massakren fordømmes helt uforbeholdent. Se f.eks. kommentaren med overskriften: »En 'knytnæve' er ikke jødedom!« Y.N. 28/2: »Der er ikke ord i det hebraiske sprog, der på tilstrækkelig vis kan fordømme den afskyelige blodsudgydelse fredag i denne uge i Makhpelahs hule. Der er ikke i verden nogen retfærdiggørelse af barmhjertighedsløst drab på mennesker uden at gøre forskel« [på angribere og andre]. Ligeså ureserveret har fordømmelsen af mordet på Yitshak Rabin været i kommentarerne i ugerne, der fulgte. - 'Kakh' kritiseres derudover for at udvise den forkastelige »ved min kraft og min hånds styrke« (5.Mos.8,17) og tro, at de med den kan/skal herske over andre folk, eller endog, at de kan hidføre forløsningen af den vej. Og deres vold giver anledning til den falske beskyldning fra andre folkeslag, at Israels Torah forårsager had til folkene. »Venstre« sættes i den forbindelse under skarp kritik for at føre kampagnen mod ekstremister som 'Kakh' på en sådan måde, at man vækker had til Torah'en og haredim generelt, se Shakh proklamationerne, offentliggjort Y.N. 8/3 og 1/12-1995 i anledning af, hvad bladet finder har været en af venstre oppisket antireligiøs stemning efter mordet på Rabin. Der rettes atter falske anklager mod Torah'en, på trods af, at den »...ikke tillader blod«.

⁵⁸ Se f.eks. Y.N.Eng. 22/4; Y.N. 18/4; 4/5; 8/7; 25/7; samt i 1995 27/10 og 8/11.

ørkenen, længe før Israel fik landet; Abraham havde Torah'en allerede, da han var i Haran. »Den gang havde vi ikke Erets Israel! Og ingen »områder«! Men vi blev til et evigt folk. Uden Erets Israel! Og uden »områder!«⁵⁹ Og ligesom landets hellighed skal ses i det rette perspektiv, skal budet om at bebo det. Der er her ganske klart tale om et halakhah, »...Talmud er fuld af dette«. Men der er ingen angivelse i Bibel eller tradition af, at dette bud skulle have en status over andre bud, sådan som Habad's og de nationalreligiøses argumentation mod landafståelser forudsætter. Hvad der derimod er klart, fastslår han, er, hvorfor landet gik tabt; det var på grund af synd. »Så hvad hjælper alle de former for forrang og alle de former for hellighed, der er i Erets Israel [han har forud opregnet en række], hvis det bliver ondt i Herrens øjne p.g.a. synderne.«⁶⁰ Til landets særlige karakter som helligt hører jo også, at det udspyr syndere (3.Mos.18,17; 25; 28).

Denne perspektivering af betydningen af Det hellige Land og budet om at bebo det skaffer rum for R. Shakh til at acceptere afståelser af dele af Erets Israel, hvis situationen kræver det. Han kritiserer skarpt Habad's påstand, at man (bl.a.) af sikkerhedsmæssige grunde, dvs. af hensyn til pikuah nefesh, ikke må afgive områder:

»Efter min mening er denne antagelse, at dette [landafståelser] berører princippet pikuah nefesh, overhovedet ikke klar. Der er mange af hærens folk, der mener det modsatte, nemlig at hvis der gennem tilbagegivelse af områderne stiftes fred, så vil blodsudgydelsen formindskes betydeligt, og efter min mening kan der ikke herske skygge af tvivl om, at hvis der hersker fred, så formindskes blodsudgydelsen. Ydermere må man ikke blot tage vor situation i Erets Israel i betragtning, men vor situation i verden som helhed. For hvis der ikke er fred i Mellemøsten, har det den indflydelse, at der ikke er fred i verden...[krig ved stormagtsindblanding er tænkelig]...og hvad vil vor skæbne så blive, og hvilken værdi vil det have, om vi har endnu et stykke land.«⁶¹

Skaber perspektiveringen rum for overvejelsen om afståelser af dele af Det hellige Land, selv om disse er smertelige, så præciserer begrebet pikuah nefesh, der ubestrideligt har en overordnet

⁵⁹ Mikhtavim I-II, s. 31; sml. 7; 14-15; 16-17; 18; IV, s. 156.

⁶⁰ Mikatavim I-II, s. 22.

⁶¹ Mikhtavim I-II, s. 14. Sml. 16f; 18; 28. - S. 16 afviser Habad/Schneersons halakhiske argument for landets overordnede værdi og mod afståelser, der bygger på Shulhan 'Arukh, Orach Hayyim, Siman 324, der gengives således: »Hvis afgudsdyrkerne lægger belejring mod om det så også blot er strå og halm [i Erets Israel], så vanhelliger man Sabbaten«, sc. for at forsvare det. Dette sted har if. R. Shakh slet og ret intet med sagen at gøre, sml. smst. s. 20. Til Habad's argumentation se henvisningerne hos Ravitsky, 1994, s. 327, n. 69 og 70, og Mintz, s. 377, n. 3. Se også Habad publikationen: Sefer Zoreah Tzedakos Matzmiach Yeshuos, New York 1993, s. 75-99, hvor pikuah nefesh anvendes mod afståelser s. 83. Lignende senest i Habad's flersides annonce i Jerusalem Post, International Edition, no. 1836, 13/1-1996: Ikke en tøddel må afstås fordi 1) Landet nu engang tilhører os, og 2) det vil sætte jødiske liv i fare dér.

Belz-rebbens syn på fredsprocessen står R. Shakh's meget nær, se Ha-Mahaney Ha-Haredi 7/7 og 11/8. *Gur-rebben* har gjort sig kendt som høg; han støtter anleggelse af settlements og Torah-institutioner på Vestbredden, og har kritiseret aftalerne med PLO heftigt, og han tillægges en udtalelse om, at »...den, der er i stand til at afstå en tøddel af Erets Israel, skader Erets Israel i dets helhed«. Ikke desto mindre har han også udtalt følgende: »Hvis det ser ud som om der -- i modsætning til hvad vi forventer - er fare for blodsudgydelse, da vil dette være en vigtigere overvejelse end den religiøse overvejelse« (Kol Ha-'Ir, 15/7).

status,⁶² den situation, hvor afståelser er påkrævede. Dette *religiøse* princip overlader det i imidlertid til en *sækulær*, rationel analyse at afgøre, hvad situationen sikkerhedsmæssigt kræver. Betingelsen er, at analysen holder stik rationelt. Derimod er det R. Shakh's opfattelse, at påstanden om, at det af religiøse grunde ikke er tilladeligt at afstå områder »ikke kommer fra en hellig kilde«, men er »en udefrakommende begejstring«.⁶³

Disse overvejelser fremgår særligt af taler og skrifter fra tiden for Camp David aftalen og freden med Egypten, men principperne er fastholdt gennem den tid, hvor problemerne drejede sig om Oslo I-, Cairo- og Oslo II aftalerne. Forskellen består i, at R. Shakh og Y.N. vurderer *situationen* nu på en anden måde. De ser i den fortsatte terror, Arafats taler, f.eks. i Johannesburg i maj 1994, om fortsat Jihad mod Israel, i palæstinensiske brud på aftalerne og i nødvendigheden af at adskille de to folk, klare tegn på, at PLO's mål ikke er langsigtet fred (Y.N. 18/4; 22/5; 24/5; 27/5; 8/11-1995). Pikuah nefesh taler nu imod aftalerne (Y.N. 3/6). Men under alt dette præciseres det, at dette skyldes de nuværende forhold; var der udsigt til virkelig fred, var afståelser mulige. Avisen må derfor også, samtidig med at den heftigt kritiserer regeringens fredspolitik, tage afstand fra højrefløjens, incl. de nationalreligiøses synspunkter (Y.N. 4/7; sml. Y.N.Eng. 5/8).

Litauerne er imidlertid heller ikke enige med regeringen i, hvad det er for en form for fred, man ønsker. R. Shakh udtalte allerede efter Sadats besøg i Jerusalem, at han trods sin længsel efter fred også frygtede freden. Den kunne nemlig føre til yderligere assimilation (התברללות). Unge israelere vil rejse til Beirut og Cairo for at studere dér, og tilsvarende vil unge arabere komme til Jerusalem. De unge kan herigennem blive påvirkede af fremmed, ikke-jødisk kultur og måske endda indgå blandede ægteskaber.⁶⁴ Y.N. gør ofte denne tanke gældende. Hvad venstre og den nuværende regering ønsker, er en fred med åbne grænser og nære kulturelle og uddannelsesmæssige forbindelser til den arabiske verden, en »hjerternes tilnærmelse«. Men det er ikke en *jødisk* fred, der alene er et middel til den sande jødiske fuldkommenhed (שליומת), i et liv efter Torah'en. Også under freden skal Israel leve som »et folk, der bor for sig« (4.Mos.23,9).⁶⁵ En fred med assimilatoriske konsekvenser ville derimod være direkte farlig. R. Shakh og Y.N. tager den tanke op fra Bet Ha-Levi, at når Israel (gennem assimilation) nærmer sig for stærkt til andre folk, straffes det af Gud ved, at tilnærmelsen udløser had i disse andre folks hjerter.⁶⁶

Igen og igen rettes der kritik mod den zionistiske bevægelse og både regeringspartierne og Likud for at repræsentere en politik, der er udtryk for tro på »min egen kraft og min hånds

⁶² Pikuah nefesh's overordnede værdi viser sig også i kritikken af, at dele af de israelske rømninger foregik på Sabbater. Det er utilladeligt, da intet tyder på, at det var af hensyn til pikuah nefesh, Y.N. 20/5; 24/5; 25/5.

⁶³ Mikhtavim I-II, s. 16; 20. Meningen er, at den er overtaget fra sækulær nationalisme. Det første tilfælde er tydeligvis rettet mod Habad. Y.N. 18/3 finder vi det samme, rettet mod bosættterne i Hebron. 24/10; 8/11; 10/11 og 12/11 (alle 1995) kritiserer de nationalreligiøse (særligt de ekstreme) for sammenblanding af religion og (sækulær) nationalisme.

⁶⁴ Mikhtavim I-II, s. 7 og 10. Y.N. refererer 29/4 og 25/7 direkte til denne udtalelse fra Shakh's side (lignende er hyppigt tilfældet).

⁶⁵ Atter et hos R. Shakh meget hyppigt citeret bibelsted, se således Mikhtavim I-II, s.4; 10; 11; 15; 25; 53; Be-Zot. 11.

⁶⁶ Mikhtavim I-II, s. 24; 61 og Y.N. 3/6 og 25/7.

styrke»⁶⁷ De ser ikke i øjnene, at Israel, når det kommer til stykket, hverken kan sætte sin lid til egne kræfter eller andre nationers støtte, men kun har Gud at stole på. Det afgørende er derfor at tjene Gud og bestræbe sig på at opfylde hans Torah. Det skal imidlertid ikke forstås på den måde, at haredim er blinde for social-økonomiske og magtpolitiske processer m.v., og at politisk og evt. militær handling på grundlag af en analyse af dem er uvæsentlig eller endog illegitim. Det kan ganske vist undertiden klinge sådan, når det slås fast i sammenhæng med Israels udenrigspolitiske problemer, at hverken militær eller politiske midler kan afværge den truende dom, men løsningen kun kan findes på det åndelige område, ved styrkelse i Torah og 'emunah (Y.N. 15/4), at kun Guds nåde og de trofastes fortjeneste hjælper (Y.N. 24/6), at Israel kun eksisterer ved Guds nåde og de Torah studerendes fortjeneste (Y.N. 30/6), eller når følgende kan slås fast (Y.N. 5/7):

»Vi har virkelig overhovedet ingen andel i styringen eller navigeringen af de politiske og sikkerhedsmæssige skridt, og det er ikke det, vi er optaget af. Efter vores mening vil redningen (הישועה) heller ikke komme fra denne scene. Erkendelsen af den bekymrende virkelighed er påkrævet for os, for at vi kan vide, hvor stor vor pligt som troende jøder er til at opløfte bøn til verdens skaber om, at han vil frelse os fra al vor nød, ud fra den klare erkendelse, at vi ingen anden har at støtte os til end vor Fader, som er i Himmelen.«

Men avisen bringer ikke desto mindre diskuterende og analyserende kommentarer dagligt, og Degels repræsentanter i Knesset søger at gøre deres indflydelse gældende på alle samfundslivets områder, og det ikke på grund af inkonsekvens. Det er klart, at for så vidt angår den messianske forløsning, er det ikke politisk handling, men omvendelse, der er relevant. Men for nutiden gælder det, at politisk (og militær) handling er nødvendig og legitim, blot må den basere sig på den religiøse tradition (selv om den også kan kræve rent »sækulær« analyse), og den må være kombineret med religiøs trofasthed, ellers har aktiviteterne for at skabe fred m.v. i sidste instans ingen udsigt til at lykkes, men er en tillid til »egen kraft«, som Gud vil vide at straffe. De nævnte formuleringer er parænetiske tilspidsninger, der skal fastslå betydningen af det, der mangler. Derfor kunne R. Shakh under Seksdagskrigen skrive, at det eneste råd, man kan give, er, at man skal styrke sig i bøn med kavvanah. Senere tilskriver han sejren udelukkende til Guds hjælp, men tilføjer, at han ikke med alt dette vil påstå, at regeringen ikke var nødt at handle, som den gjorde.⁶⁸ Tilsvarende kan forfatteren til et indlæg i Y.N.Eng. 22/7 sige, at han kunne være rede til at anerkende nødvendigheden af territorialt kompromis og forhandling med PLO, selv om det må overvejes, om Rabin ikke har taget for stor en sikkerhedsrisiko. Men en *løsning* kan kun komme ved at bringe de materialistiske israelere tilbage til Torah'ens vej. De sikkerhedspolitiske skridt, der kan (og skal) diskuteres rationelt, må altså være ledsaget af eller forankret i religiøs trofasthed.

Endnu et element er centralt i R. Shakhs og Y.N.s udenrigspolitiske syn. Det er konsekvenserne af det synspunkt, at også staten Israel er galut. Statens ledere må se i øjnene, at Israel stadig er »et lam blandt 70 ulve«, og at »det er et halakhah, at 'Esau hader Jakob«.⁶⁹ Det

⁶⁷ 5.Mos.8,17 er meget hyppigt anvendt af R. Shakh som udtryk for den falske holdning, troens modsætning. Se Mikhtavim I-II, s. 7; 16; 32; 47; Be-Zot. 12. Også i Y.N. figurerer det hyppigt, se f.eks. 30/5 og 1/8.

⁶⁸ Be-Zot. s. 14.

⁶⁹ Til den første formulering, se Mikhtavim I-II, s. 11; 19; 63-65; IV, s.155f og Be-Zot. 11; Y.N. f.eks. 30/6; 21/7. »Esau hader Jakob«, se Mikhtavim I-II, s. 4f; 7; 10-12; 50; 53, jf. Y.N. 3/5 og 22/7. Esau er herunder forstået som indbefattende alle ikke-jøder (sml. Liebman and Don-Yehiya, s. 138-39).

betyder, at israelsk udenrigspolitik må lære af den traditionelle diasporaadfærd og dens shtadlanut 'politik', af dens bestræbelse på at holde sig fra rampelyset og at undgå enhver form for provokation af ikke-jøder, og af den forsigtige og afbøjende måde, hvorpå den søgte at gøre sin indflydelse gældende til fremme af jødiske interesser eller i hvert fald til hindring af, at undertrykkelsen forstærkedes. Sådan var Israel Saba's vej over århundreder i galut, og denne holdning må israelske ledere lære. R. Shakh protesterede derfor voldsomt mod såvel annekteringen af Golan som af Østjerusalem i 1980.⁷⁰ Efter terroraktionen mod det jødiske community center i Buenos Aires hævder Y.N. 22/7 tilsvarende, at antisemitisme er et grundløst had, der blot behøver et påskud for at blusse op, og det får den, fordi zionisterne praler af deres resultater og magt. Resultatet har ikke blot været, at statens borgere kom ind i et stormcenter - der blev også sendt en regning til jøder i diasporaen. I diasporaen har man haft for høj en profil med prangende menighedsbygninger; i Israel provokerer man nu ved at fremsætte arrogante politiske erklæringer. Jøden - og Israel - skal leve sit liv i skjulthed, det er forbudt at nære hadets flamme. Det viste man tidligere, tilføjes det 1/8, da man førte en vis og sofistikeret shadlanut-politik for at undslippe hadet (sml. 15/4, se kap. 3). Det påhviler Israel at optræde i overensstemmelse med dette, at det stadig er i galut. Således kunne R. Shakh efter krigen i 1967 advare om, at Israel, der, så længe galut varer, er »et lam mellem 70 ulve«, nu er kommet i den situation, at det øver indflydelse på forholdet mellem ulvene. Mon det ikke snarest vil føre til mere had fra folkenes side?⁷¹

I valget mellem at støtte Likud eller Ma'arakh står litauerne i et dilemma. Forudsat, at den sikkerhedspolitiske situation blev sådan, at langsigtet fred så ud til at kunne opnås gennem landafståelser, kunne de synes at stå Ma'arakh nærmest. Men der er problemer: Sand og langsigtet fred afhænger ikke blot af politiske skridt, men også, og ikke mindst, af det åndelige, og Israels åndelige habitus forværres af den nuværende, antireligiøse regering. Den har heller ikke den rette forståelse af, hvad sand, *jødisk* fred er, forstår ikke, hvorledes landets politik må være i overensstemmelse med, at Israel stadig, statens eksistens til trods, er i galut - og dens fremmedhed for traditionen gør den uegnet til at forhandle med modparten, da den ikke har indsigt i Ismaels karakter (Y.N. 27/5). Men er Likud bedre? Det har, p.g.a. sin stærke nationalisme, ingen forståelse for, at landafståelser kan være legitime og påkrævede, og det kan optræde på en måde, der ægger folkeslagene i endnu højere grad end den nuværende regering. Og også Likud er et sækulært parti. Man skal ikke lade sig forlede af, at Begin så ofte sagde »med Guds hjælp«, så længe der ikke ligger nogen egentlig religiøs intention heri.⁷² Men Likud er trods alt ikke - og det har været det udslagsgivende - antireligiøs:

»Israels store, som protesterede skarpt mod venstre-regeringen, anså ikke faren ved dens standpunkter for at ligge på det politiske eller økonomiske område. Det var så vist ikke det »nationale« tema, der forstyrrede deres nattesøvn. Det éne og eneste problem ved denne regering er dens forhold til Israels tradition...en regering, hvori der er repræsentanter, hvis erklærede formål er at udrydde enhver jødisk ingrediens fra Det hellige Land...En anden regering, med et mindre

Derfor er Ismaelskikkelsen mindre nødvendig. Han figurerer dog f.eks. Y.N. 27/5 og 22/7.

⁷⁰ Se de to taler: »Om forbudet mod provokation (התגררות) af folkeslagene og om loven, der annekterer Golan« og »Jerusalem er vor ifølge Torah'en - loven er kun provokation« i Mikhtavim I-II, s. 39-43 og 43-45. Den første af den henvises der iøvrigt til i Y.N. 18/7.

⁷¹ Be-Zot., s. 10-15.

⁷² Mikhtavim I-II, s. 7; Y.N. 8/7 og 27/7.

fremmedgjort forhold til Israels tradition, som traf nøjagtigt de samme beslutninger, var ikke blevet mødt af Israels stores kritik.⁷³

LITTERATUR

- Abramov, S.Z., 1976: Perpetual Dilemma. Jewish Religion in the Jewish State. Cranbury N.J.
- Dessler, Rabbi Eliahu E.: Strive for Thruth! Michtav Me-Eliahu rendered into English by A. Carmell, Vol. I. Jerusalem 1978.
- Garvey, J.H., 1993: Fundamentalism and American Law. I. Marty, M.E. and R. Scott Appleby: Fundamentalisms and the State, Chicago.
- Hafets Hayyim: The Hafets Hayyim on Awaiting The Messiah. Transl. Moshe Miller. Jerusalem 1993.
- Heilman, S.C. and M. Friedman, 1991: Religious Fundamentalism and Religious Jews: The Case of the Haredim. I: Marty, M.E. and R. Scott Appleby (ed.): Fundamentalisms Observed. Chicago.
- Helmreich, W.B., 1982: The World of The Yeshivah. New Haven.
- Horovitz: M., 1989: Ha-Rav Shakh - 'Asher Ha-Mafteah Be-Yado. Jerusalem.
- Friedman, M., 1987: Life Tradition and Book Tradition in the Development of Ultraorthodox Judaism. I: Goldberg, H.E. (ed.): Judaism Viewed from Within and from Without. Albany.
- Friedman, M., 1989: The State of Israel as a Theological Dilemma. I: Kimmerling, B. (ed.): The Israeli State and Society. Albany.
- Friedman, M., 1990: Ve-'eleh Toldot ha-status quo. I: W. Pilovsky (ed.): Ha-Ma'avar mi-yishuv la-medinah, Haifa 1990.
- Friedman, M., 1991: The Haredi (Ultra-Orthodox) Society - Sources, Trends and Processes (Hebr.), Jerusalem.
- Friedman, M., 1993: The Ultra-Orthodox and Israeli Society. I: Kyle, K., and J. Peters: Whither Israel? Domestic Challenges. London.
- Friedman, M., 1994: Impending Changes for Ultra-Orthodox Society. I: Gerstenfeld, M.: Israel's New Future. Interviews. Jerusalem.
- Levi, A., 1989: The Ultra-Orthodox (Hebr.). Jerusalem.
- Levi, A., 1992: The Haredi Press and Secular Society. I: Ch.S. Liebman: Religious and Secular. Jerusalem.
- Liebman, Ch.S., and E. Don-Yehiya, 1983: Civil Religion in Israel. Berkeley.
- Liebman, Ch.S., and E. Don-Yehiya, 1984: Religion and Politics in Israel. Bloomington.
- Luz, E.: Parallels Meet. Religion and Nationalism in The Early Zionist Movement, 1882-1904. Philadelphia 1988.
- Michelson, M, 1990: The Ultra-Orthodox Press in Israel. Gesher No. 8.
- Mintz, J.R.: Hasidic People. A Place in The New World. Cambridge, Mass.
- Rapoport, Y.M. 1990: The Light from Dvinsk. Rav Meir Simcha, The Ohr Somayach. Jerusalem.
- Ravitsky, A., 1989: Exile in the Holy Land: The Dilamma of Haredi Jewry. I: Studies in Contemporary Jewry, Vol. V.
- Ravitsky, A., 1993: Messianism, Zionism and Jewish Religious Radicalism (Hebr.), Tel Aviv.
- Ravitsky, A., 1994: The Contemporary Lubavitch Hasidic Movement: Between Conservativism and Messianism. I: Marty, M.E. and R. Scott Appleby: Accounting for Fundamentalisms. Chicago.
- Schiff, G.S., 1977: Tradition and Politics. The Religious Parties in Israel. Detroit.
- Shakh, Ha-Rav Eliezer Menahem Man: Mikhtavim U-Ma'amarim. Vol. I-II 5748; Vol. III 5748; Vol. IV 5750. Bene Berak.
- Shakh, Ha-Rav Eliezer Menahem Man: Be-Z'ot 'Ani Boteah. Bene Berak 5753.

⁷³ Y.N. 8/7. Jf. 24/5: »Vore lærere og rabbinere shlita fastslog allerede ved ovennævnte proces' [den nuværende fredsproces'] begyndelse, at der er tale om en regering, der sætter Israels folks åndelige eksistens i fare, og derfor må man ikke stole på den med hensyn til nogensomhelst skæbnesvangre temaer.«

- Shakh, Ra-Rav Eliezer Menaḥem Man: 'Avi 'Ezri. Seder Nezikin Kinyan Mishpatim Shoftim. 5. Udg. Bene Berak 5745.
- Simon, Rita James, 1978: Continuity and Change. A Study of Two Ethnic Communities in Israel. Cambridge.
- Urbach, E.E., 1979: The Sages. Their Concepts and Beliefs. Jerusalem.
- Wasserman, Elhanan B.: 'Ikveta' Di-Meshiha', New York 1992 (Yiddish); engelsk overs. New York 1962.
- Zucker, N.L., 1973: The Coming Crisis in Israel. Private Faith and Public Policy. Cambridge Mass.

Summary

The article is a description and analysis of the ultra-orthodox daily newspaper Yated Ne'eman, the mouthpiece of the lithuanian section of the ḥaredim centered around Rabbi Eliezer Menaḥem Man Shakh of the Ponevez Yeshiva in Bene Berak. Throughout the article the points of view of Y.N. are compared to those of R. Shakh himself. - The first chapter is describing the general character of Y.N., its selection of events and themes to be covered and commented upon and those that are not to be covered (such as crime and entertainment). As other ḥaredi newspapers Y.N. rejects the principle of »the right of the public to know«. - Chapter 2 is concerned with the religio-ideological character of the newspaper as a paper seeing its primary task as sustaining the ḥaredi world-view and communicating the religiously 'correct' interpretations of events in the Israeli society and the world at large. It is pointed out how these points of view are based on the da'at Torah (Torah-view or -opinion) of the 'Torah luminaries' (gedoley ha-Torah). This connection is illustrated especially by a description of the polemics of Y.N. against the party Shas during the 1994 Histadrut elections. - Chapter 3 is focused on the idea that also the State of Israel is galut ('exile') as often stressed by Y.N. and by R. Shakh himself in rejection of the National-Religious conception of the state as 'the beginning of redemption'. It is pointed out that the state is not delegitimized - in contrast to the views of Satmar and Naturey Karta - but neutralized: it does not in itself have religious value, only its activities are making it good or bad. The newspaper's views are illustrated primarily by an analysis of its comments on the Israeli Independence Day compared to R. Shakh's own writings. - Chapter 4 is describing the ideological main points of view of Y.N. and R. Shakh on Israeli internal politics, especially its comments on constitutional law ('basic-laws') and its critic of a series of High Court decisions in 1994 effecting a change in the delicate 'balance' between secular and religious in Israeli public life, and the conceptual background for the ḥaredi parties pressing for religious legislation is worked out. As the land (not the state) is holy, sin is worse here than elsewhere. Furthermore, secular laws mean organizing a society to a systematical life in sin (which is worse than a single Jew's private sin), and it is the duty to press for religious laws as the people of Israel has a mutual responsibility. - Finally chapter 5 is analysing the attitude of Y.N. to Israeli foreign policy and the present peace process. The Holy Land and the commandment to inhabit it is described in Y.N. as important values which are, however, not on the top of the religious 'value-ladder' - the highest value being the Torah and the obedience to it. This point of view leaves Israel possibilities for withdrawal from parts of the Holy Land for the sake of pikuah nefesh ('saving of lives') and places in principle Y.N. close to the Israeli Labour party. However several factors are leading in the direction of the Likud. Y.N. and R. Shakh are sceptical on the ideas of the government (and the 'Left') on the type of peace wanted. It must be a peace under which Israel retains its character as 'a people who dwells alone', i.e. a peace without intensive (assimilating) relations to the surrounding peoples. In addition Y.N. is dissatisfied with the security situation during the present stages of the peace process and, most important, is representing the deep scepticism of the Torah luminaries to the parties behind the present government. They are seen as anti-religious and insofar endangering Israel, as sin is punished by God in history. Consequently, Y.N. and R. Shakh are preferring to support the Likud, a party seen as a-religious but not anti-religious and so more likely to give in to the ḥaredi-parties' pressure for religious legislation. The newspaper is, however, stressing the differences between its views on foreign politics and those of the Likud and National Religious Party.